

**EL DEPARTAMENT D'AGRICULTURA A ZIMBABWE
(1897-1914):
FEBLESES, CONFLICTES I CONTRADICCIONS EN LA
CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT COLONIAL**

Tesi doctoral presentada per optar al títol de Doctor en Història
Contemporània.

Autor: Eduard Gargallo i Sariol

Universitat de Barcelona. Octubre de 2006.

Departament: Història Contemporània.

Programa: Societat i cultura al món contemporani.

Bienni: 1995-1997.

Director: Dr. Ferran Iniesta i Vernet.

Tutor: Dr. Ramon Casteràs i Archidona.

PRIMERA PART
INTRODUCCIÓ HISTÒRICA

CAPÍTOL 1

L'ALTIPLÀ DE ZIMBABWE A L'ÈPOCA PRECOLONIAL

Algunes dades físiques i geogràfiques:

El territori que compona l'actual estat de Zimbabwe té una extensió de 389.000 kms quadrats, i està privat de sortida al mar (1). La zona coneguda com a *High Veld* ocupa aproximadament un 25% d'aquesta superfície, i s'estén per una franja de terreny que va des del nord-est fins al sud-oest del país. Es caracteritza per la seva alçada, d'uns 1.200 a 1.500 metres sobre el nivell del mar, per un grau de pluviometria més elevat que les àrees veïnes, i per una major fertilitat del sòl. A l'est i a l'oest d'aquesta regió central, hi ha l'anomenat *Middle Veld*, que ocupa el 40% de la superfície total del país, i té un grau menor d'alçada (900 a 1.200 metres), precipitacions i fertilitat. I, finalment, el *Low Veld* ocupa les valls del Zambesi, el Limpopo i el Save, i inclou les terres menys fèrtils, amb menys pluja, on les temperatures són més elevades i on, fins a principis del segle XX, es concentraven les poblacions de mosca tsetse. Al nord-est del país, trobem una serralada de muntanyes que poden arribar fins a gairebé 3.000 metres d'alçada (el Mont Inyangani en té 2.592). Les fronteres de Zimbabwe són fruit del procés de repartiment colonial i no es poden considerar com a "naturals", però també és cert que el territori està separat de la resta de la regió austral per una sèrie d'accidents geogràfics: el riu Zambesi al nord, el Limpopo al sud, una carena de muntanyes a l'est, i el desert del Kalahari a l'oest.

El clima del país es podria considerar com a subtropical, amb dues estacions ben diferenciades: l'estació de pluges, més calorosa, entre els mesos de novembre i març; i l'estació seca, que coincideix amb l'hivern, i que va d'abril fins a setembre. Entremig, el mes d'octubre acostuma a ser el més calorós de l'any i, si hi ha sort, és quan cauen els primers ruixats. Les temperatures són normalment temperades al llarg de tot l'any, si bé durant el mes d'octubre pot arribar a fer molta calor, i a l'hivern són habituals les gelades a la nit, especialment al *High Veld*. La zona central del país és la més fresca, mentre que, a mesura que l'alçada del terreny va disminuint i ens acostem a les valls dels rius, les temperatures es fan més elevades. La pluja, quan cau, ho fa sovint en forma de tormentes fortes i de curta durada. Les precipitacions són irregulars, variant de forma considerable segons la zona i l'any, i les èpoques de sequera no són excepcionals.

Els primers pobladors

Sembla que fa aproximadament 30.000 anys ja es trobaven sobre el territori de Zimbabwe poblacions de tipus khoi (també coneguts com a hotentots) i san (boiximans) (2). Formaven grups de caçadors-recol·lectors, poc nombrosos i que es movien pel territori a la recerca de plantes, fruits i arrels, i d'animals per caçar. De tota manera, la seva mobilitat era limitada, ja que evitaven les zones on ja hi havia altres agrupacions de pobladors, o els terrenys que no coneixien. Alguns autors afirmen que en certs casos podien arribar a tenir llocs de residència permanents, i que posseïen ramats d'ovelles domèstiques des de fa 2.500 anys (3). Els khoisan no eren gaire nombrosos, ja que la seva forma d'utilització dels recursos naturals no permetia alimentar massa individus.

Aquests pobladors de l'Edat de Pedra feien ceràmica i eren autors de complexes i elaborades pintures rupestres, encara avui dia escampades per tot Zimbabwe. Tot i que la seva datació és difícil, els estudis més recents apunten antiguitats de 5.000 a 13.000 anys (4).

L'arribada de les poblacions bantu

A principis del primer mil·lenni d.C., grups de població bantu originaris de territoris més septentrionals van començar a arribar a Zimbabwe (5). Aquests nous pobladors introduïran al país l'agricultura i el treball del ferro, absents fins a aquell moment, i iniciaran un nou període històric conegut com a Primera Edat de Ferro (PEF) (6). Practicaven l'agricultura mixta, és a dir que combinaven el conreu amb la cura del bestiar, inicialment cabres i ovelles. S'establien en zones on la terra era fèrtil, amb pastures accessibles, fonts d'aigua properes i amb abundància de fusta. Els seus productes de conreu bàsic eren el mill i el sorgo, i complementaven la dieta per mitjà de la cacera i la recol·lecció. Vivien en cabanes fetes de pals i *dagga* (barreja de fang i fems), tot i que hi ha indicacions de que ja feien murs i tancats de pedra. Usaven pedres per moldre el gra, i l'emmagatzemaven en llocs elevats, per preservar-lo de la pluja i dels animals. Van començar a explotar el ferro, que estava present a tota la regió, extraient-lo de pous poc profunds. En feien eines i armes, com ara puntes de fletxa o llances. També elaboraven objectes de ceràmica, que es va desenvolupar fins al punt de crear diversos estils segons la zona geogràfica.

Cap al segle IX es va produir l'arribada d'una nova onada migratòria de poblacions bantu, aquest cop vingudes, probablement, del sud, de les regions del nord del Transvaal. Tot

indica que aquests pobladors s'havien establert allí durant la PEF i ara alguns grups van decidir "tornar" cap al nord (7). Començarà aleshores el període conegut com a Edat de Ferro Tardana (EFT). Les poblacions d'aquesta època mantindran l'estructura econòmica i social bàsica dels seus predecessors de la PEF, però hi introduïran alguns canvis.

El bestiar assolirà un major pes en l'economia familiar, i a partir del segle VIII, potser quan encara el predomini era dels pobladors de la PEF, es van començar a domesticar bovins. El bestiar era un element bàsic de l'estructura social, ja que permetia acumular riquesa, casar-se (se l'usava com a element d'intercanvi amb la família de la futura esposa), i esdevenia un símbol de status social.

També es dedicaran amb més intensitat al comerç amb l'exterior. Des del segle VI-VII, poblacions islamitzades del sud d'Aràbia s'havien anat instal·lant a la costa de l'Àfrica Oriental, hi havien establert ciutats-estat comercials, i van començar a barrejar-se amb els pobladors africans locals, iniciant el camí que portaria a l'aparició de la civilització swahili (8). Els pobladors de l'altiplà zimbabwès cacaven elefants, en venien l'ivori, i explotaven les mines de ferro i coure. Hi ha indicacions que a partir dels segles IX i X es van començar a treballar jaciments d'or, que s'exportava cap a la costa oriental. Tots aquests productes eren traslladats cap als ports de l'Índic, o els comerciants costaners els anaven a buscar a l'interior. Tot i així, cal dir que la cacera i el comerç eren activitats secundàries i complementàries dins de l'estructura econòmica bantu, s'hi dedicava un nombre reduït de persones, i ho feien normalment durant les estacions de menys feina als camps (9).

Les poblacions khoisan havien conviscut amb els pobladors de l'Edat de Ferro fins als voltants de l'any 1.000, però el creixement demogràfic, tot i que lent, dels bantu, els anirà arraconant cap a les zones més àrides i inhòspites, i finalment acabaran desapareixent en la seva major part. Alguns grups es van barrejar amb les comunitats bantu, i hi van acabar incorporats. Els que van continuar habitant les regions més perifèriques mantenien relacions comercials amb els seus veïns agricultors (10).

Els primers regnes

Cap als segles IX i X sorgirà a la zona sud-oest de Zimbabwe la cultura anomenada Leopard's Kopje (Turó del Lleopard). Els bantu d'aquest territori, que havien creuat el riu Limpopo en el seu camí des del nord del Transvaal, elaboraven una ceràmica característica, emparentada amb els estils de la seva regió d'origen (11).

Igual que en el cas dels altres bantu de l'EFT, al Leopard's Kopje el bestiar jugava un paper destacat en l'economia, els lligams socials i l'acumulació de poder i prestigi per part dels individus, famílies o llinatges més rics. A la vegada, es realitzava un important comerç amb la costa oriental, venent ivori i or i comprant teixits, granadura, i ceràmica vidriada provinent de la Xina i l'Índia. Els productes importats podien ser acaparats i emmagatzemats pels caps polítics o de família més importants, que els usaven per pagar dots més elevades i aconseguir més esposes i, per tant, fills; i per redistribuir-los entre persones menys afavorides, i així establir aliances i lligams de vassallatge més extensos. El poder i la capacitat d'acumular riquesa d'aquesta elit incipient es reforçaven cada vegada més. Cal recordar, de tota manera, que la base de l'economia, i allò que acaparava més temps i feina per a la majoria de la gent seguia essent l'agricultura.

Sembla que pels voltants de l'any 1075 els habitants del Leopard's Kopje van anar marxant cap a un turó situat a la vall del Limpopo, en una zona no gaire allunyada, anomenat Mapungubwe, on faran un assentament més gran. Aquí el rei i la seva família o cort residien en un turó elevat, marcant amb més força la seva diferenciació vers la resta de la població. La residència reial es situava en un recinte encerclat amb murs de pedra, i les famílies més importants s'hi establien a prop.

L'economia mantindrà les bases del període del Leopard's Kopje, i continuarà el comerç d'or amb l'Àfrica Oriental. L'or es buscava fent forats força profunds a terra, i calia aturar les tasques de mineria quan plovia i els forats s'omplien d'aigua, ja que no es disposava de cap sistema de bombeig per extreure-la. La ceràmica de Mapungubwe serà més perfeccionada que la Leopard's Kopje, i a partir del 1100, s'hi trobaran fusos per filar el cotó, semblants als usats pels swahili de la costa índica, cosa que fa pensar en l'elaboració pròpia de teixits.

Aproximadament en el mateix període en què s'estaven desenvolupant les cultures del Leopard's Kopje i de Mapungubwe, altres poblacions de l'EFT s'establien a la regió

propera a l'actual ciutat de Masvingo. Era una zona de bona cacera, amb uns sòls lleugers i fàcils de conrear, i on sorgirà l'anomenada tradició de Gumanje. A poc a poc començaran a fer construccions de pedra, inicialment terraces per al conreu i tanques per al bestiar. Amb el pas del temps, aquesta cultura acabarà formant un estat ric i poderós, conegut com a Gran Zimbabwe.

Les causes del sorgiment del Gran Zimbabwe han estat motiu de gran controvèrsia entre els historiadors, i aquí no podem discutir-les amb detall (12). Als territoris de la cultura Gumanje es va produir un fort creixement demogràfic, probablement per una millor capacitat de producció agrícola, i del número de caps de bestiar. A la vegada, el comerç amb la costa oriental també es va intensificar. Els caps més importants i, sobretot, el rei controlaven aquest comerç exterior, l'entrada de mercaderies importades, i acumulaven el bestiar, que posteriorment redistribuïen. Aquesta acumulació creixent del bestiar i dels productes comercials, va enfortir el poder de les elits locals, a la vegada que ofería un incentiu per a l'extensió del regne i la intensificació del poder polític, cosa que permetia un millor accés a més zones de pastura, el control de les rutes comercials, i un monopoli més o menys ferm sobre la mineria i les activitats mercantils.

A partir del segle XIII el Gran Zimbabwe va conèixer els seus temps de màxima esplendor (13). A la capital hi van arribar a viure unes 10.000 persones. La característica més destacada del regne seran les seves grans construccions de pedra, amb murs molt gruixuts, a l'interior de les quals es col·locaven les cabanes on vivia la gent. Les imponents edificacions sembla que tenien un caràcter de símbol polític i de poder, més que no pas una funció de defensa militar. Als edificis principals hi residien el rei, la seva cort i els personatges més influents, que vivien així separats de forma clara de la població comuna. Aquests grups socials hegemònics gaudien d'una millor residència i alimentació, així com de la possessió de productes importats més o menys "luxosos".

El rei controlava el comerç exterior i la producció d'or, coure i teixits de cotó, i era capaç de mobilitzar molts homes per tal de construir els edificis de pedra, protegir els ramats o realitzar expedicions militars. Els àrabs i swahili de la costa oriental compraven els minerals i l'ivori produïts al Gran Zimbabwe, i hi portaven granadura, teixits i ceràmica. En aquesta època, la ciutat hegemònica a la costa de l'Índic era el port de Kilwa, creat per immigrants provinents de Shiraz, a l'Iran, al segle XIII. L'altre lloc de sortida de productes

de l'altiplà era Sofala, ciutat situada a la desembocadura del Zambesi, i lligada a Kilwa (14).

L'agricultura i la ramaderia, però, van continuar essent les activitats econòmiques bàsiques al Gran Zimbabwe, igual com havia passat en els regnes que l'havien precedit. L'apropiació del bestiar i dels productes importats era el que permetia al rei i l'elit que l'envoltava redistribuir-los entre la població, i establir així un eficient sistema de clientelatge i d'hegemonia política.

En altres zones de Mashonaland, i aproximadament durant els segles d'ascendència del Gran Zimbabwe, també es van construir recintes de pedra, però molt més petits (15). Cal destacar la cultura de Nyanga, a la regió muntanyosa de l'est del país, on es van construir terrasses per facilitar el conreu, tancats per als animals i murs defensius. En aquest cas no sembla que això fos fruit de l'existència d'un poder fort i centralitzat, o de les demandes d'una classe dominant poderosa, sinó la simple resposta de les poblacions a les necessitats mediambientals d'una regió on l'agricultura i la ramaderia eren difícils.

Cap a principis del segle XV el Gran Zimbabwe va entrar en un període de decadència, i els seus pobladors van anar abandonant aquella regió (16). Molt probablement els recursos naturals s'havien esgotat gradualment fins al punt de perdre la possibilitat de regenerar-se i continuar alimentant una població cada cop més nombrosa. La terra s'havia hagut de conrear de forma més intensiva, s'havien escurçat els anys en què era possible mantenir-la en guaret i deixar-la descansar, i la manca de fertilització o d'irrigació eficients impedièn la regeneració dels sòls. Les pastures també havien patit un excés d'explotació; i els boscos propers i, per tant, la llenya i la fusta havien estat consumits massivament. A poc a poc, els habitants de la zona central del regne van haver d'emigrar cap a d'altres indrets.

El regne del Mwene Mutapa

Alguns grups van marxar cap regions més a l'oest, on van fundar un nou regne, dominat per la dinastia Torwa, amb capital a Khami. La base social i econòmica dels Torwa era molt semblant a la del Gran Zimbabwe, i es basava en l'agricultura i la possessió de grans quantitats de bestiar (17). Un llinatge fort controlava el poder central de l'estat, tot i que es veia obligat a pactar amb altres llinatges per assegurar-se l'acceptació de la seva hegemonia. El rei imposava taxes sobre el comerç, sobretot d'or i d'ivori, i també cobrava tributs en gra a les poblacions més properes a la capital, i quotes per a les seves decisions

judicials o d'arbitratge. El regne disposava d'una important capacitat militar. Comparat amb el Gran Zimbabwe, però, podríem dir que tot es feia a menor escala. La capital era més petita i amb menys habitants, les construccions de pedra escasses i menys monumentals, i el comerç exterior més reduït. La seva ceràmica tindrà un estil característic i diferenciat de la del seu regne d'origen.

Un altre sector dels antics habitants del Gran Zimbabwe van marxar cap al nord, i van arribar a la regió nord-est de Mashonaland (18). Aquelles terres els semblaven interessants per múltiples raons: hi havia abundància de sal; existien àrees de caça properes poc explotades (especialment allí on la mosca tsetse era present); també mines de coure a Urungwe i or als rius; el sòl era fèrtil; i des d'allí es podien controlar les rutes comercials cap a la costa índica. Els nousvinguts es van instal·lar entre les poblacions Tavara locals, a les quals acabaran dominant. De les diverses dinasties Karanga arribades, serà la dels Mutapa la que esdevingui hegemònica. Els Tavara s'hi acomodaran fàcilment, entrant en relacions matrimonials amb els Karanga, i accedint a càrrecs oficials dins la cort del cap Mutapa.

Els Mutapa seran els veritables hereus del Gran Zimbabwe com a potència hegemònica regional, almenys durant la segona meitat del segle XV i la primera del segle XVI. El seu rei o Mwene Mutapa controlarà de forma més o menys ferma àmplies àrees de territori durant aquesta època (19). Teòricament, el rei era un governant absolut, però en la pràctica hi havia un grup considerable de cortesans i oficials molt poderosos. El *Nengomasha* estava considerat com el segon personatge amb més poder del regne. Els caps de les províncies acostumaven a adreçar-se-li, i podia substituir al Mwene Mutapa en certes ocasions. El *Mukomohasha* era el capità dels exèrcits, i al segle XVI esdevindrà "Capità de les Portes", encarregat de vigilar les fronteres i les rutes comercials. L'*Mbokorume* era la mà dreta i confident del rei - sovint es tractava del seu cunyat o del seu gendre. Tots aquests oficials residien a la cort, però posseïen terres a les províncies, que governaven a través de familiars.

També es trobaven a prop del rei diversos sacerdots. La religió del regne es basava en el culte a un Déu suprem i als esperits dels ancestres. Hi havia una sèrie de sacerdots i de mèdiums que eren posseïts pels esperits de caps ja morts o, fins i tot, de Mutapes anteriors. Tenien un gran prestigi, i el rei, que no era el cap religiós suprem, havia de mostrar respecte

cap a les seves opinions. La religió era un element unificador del regne, però a la vegada posava uns certs límits a l'autoritat absoluta del monarca.

Al servei del rei hi havia els patges, o joves de famílies nobles o dels caps provincials, que vivien un temps a la cort i després rebien càrrecs a les províncies. Aquest sistema permetia als caps fer que els seus fills aprenguessin les maneres de la cort i accedissin a millors càrrecs, i al rei li facilitava el contacte i el control de les províncies. El Mutapa tenia moltes esposes, algunes de les quals eren germanes seves o familiars molt properes.

Normalment la corona no passava de pares a fills, sinó que se seguia l'anomenada successió col.lateral adèlfica, en què l'hereu és el germà gran del rei mort. Aquest hereu és succeït en ordre decreixent pels seus germans menors, i només quan tots els germans han desaparegut el títol passa al primogènit del rei original, iniciant-se així una nova tanda de successions col.laterals entre els seus cosins: quan ell mor el succeeix el primogènit del germà gran del primer rei, i així successivament. No és gens estrany que aquest sistema més aviat complicat fos una font constant de disputes dinàstiques. Molt sovint el rei es trobava amb germans que el volien succeir, i que tenien "pressa" per accedir al tron ja que, si es portaven pocs anys, envellien juntament amb el monarca, i podien acabar morint abans que ell. En alguns casos era el pretendent amb més força o suports socials qui acabava posant-se la corona, sense complir de forma estricta les regles de la successió.

La capital era itinerant, no tant perquè es moguéssin freqüentment com perquè normalment els nous sobirans en canviaven la localització en accedir al tron. Hi vivien entre 6.000 i 8.000 persones. Tot i que el rei disposava d'uns 500 guàrdies, tampoc no existia un exèrcit fix. Quan calia es mobilitzava part de la població masculina, sota el comandament d'oficials de la cort o de caps locals. Normalment la crida no era general, només afectava aquelles poblacions properes al lloc del conflicte. S'agrupaven en regiments de 200 a 500 soldats, que depenien dels recursos del territori on lluitaven per alimentar-se. Reclutar gent durant l'època de pluges, quan es realitzaven les tasques agrícoles més importants, era complicat. Tot plegat feia que la capacitat ofensiva del regne fos limitada, i que la mobilització defensiva fos molt més fàcil i freqüent.

L'agricultura i la ramaderia eren la base econòmica del Mutapa. El rei tenia grans ramats, moltes vegades establerts a les províncies, on els caps locals els cuidaven, a canvi de consumir-ne la llet. El Mutapa usava els seus ramats com a reserva de menjar en cas de

sequera, per alimentar els exèrcits si calia, per ajudar els afectats per la fam, per alimentar la cort, per fer festes i per a regals diplomàtics. La quantitat de bestiar en poder del rei creixia gràcies als tributs i a la pròpia reproducció dels animals.

El sector bàsic, però, era l'agricultura. El Mutapa tenia els seus propis camps, i disposava de mà d'obra abundant, ja que els cortesans hi enviaven servents o clients a treballar, i el rei podia fer ús del *zunde* o serveis de treball, en què caps locals enviaven la seva gent a treballar als camps reials. El Mutapa també cobrava tributs en gra.

Existia un important comerç exterior, centrat sobretot en l'exportació d'or i ivori. Kilwa i, sobretot, Sofala, es mantenien com a principals punts d'entrada i sortida de mercaderies, i se'ls afegirà el port d'Angoche, al nord de l'actual Moçambic. L'or s'obtenia de les mines i dels rius. La mineria era força complicada, per la manca de ventilació dels forats fets a terra, la lentitud del transport del mineral fins a la superfície, i la dificultat per extreure l'aigua. Durant els mesos de pluja, de novembre a abril, la gent es dedicava als seus conreus, i la mineria pràcticament cessava. L'extracció de minerals no era un monopoli reial, tot i que sí que estava sotmesa a taxes, i el Mutapa posseïa mines pròpies treballades pels seus súbdits, a canvi de pagaments en forma de bestiar. Els pagesos a vegades es dedicaven a la recerca de minerals per tal de poder-los vendre i adquirir alguns productes importats.

L'ivori provocava la cacera extensiva d'elefants, mitjançant l'excavació de trampes on els animals queien, o els atacs amb llances quan estaven adormits. Era una activitat perillosa, especialment en el cas de la cacera per mitjà de llances, ja que calia perseguir l'animal fins que es dessagnava prou per poder-lo rematar. Participar en aquestes caceres aportava prestigi als guerrers i era símbol de valentia. Els elefants proveïen l'ivori que calia pel comerç, però també la carn necessària per a complementar la dieta, sobretot en èpoques de sequera. Seguint el model de la mineria, els caçadors independents pagaven un ullal al cap local com a taxa, i el Mutapa extreia un tribut addicional en ivori, ja fos als caçadors directament o als caps. El rei disposava de partides de caça pròpies.

El Mwene Mutapa rebia regals dels comerciants, i usava l'or i l'ivori de la seva propietat o adquirit via tributs, per comerciar. Comprava roba i complements diversos per vestir les seves esposes i cortesanes, i per fer regals als caps provincials. El seu poder es reforçava d'aquesta manera. Per als pagesos, que eren la majoria de la població, el comerç no deixava

de ser una activitat secundària, i tenien un interès limitat pels productes importats. La seva indumentària es basava en la *machira* o teixit de cotó produït localment. Tot i que el comerç internacional a la llarga va acabar provocant canvis importants, com la introducció del conreu del blat de moro, i que va existir un considerable comerç interior, no es va arribar a crear una classe específica de mercaders dedicats a aquesta tasca de forma exclusiva.

Els reis rebien tributs en forma de treball, gra, bestiar, or i ivori, i taxaven el comerç i la cacera. També cobraven per realitzar judicis i arbitratges. Tot plegat permetia mantenir la cort i la burocràcia, que eren els que, al seu torn, feien possible la recaptació dels tributs. L'extracció de riquesa agrícola i ramadera dels seus súbdits, i la seva posterior redistribució era el que sustentava el poder dels Mutapa. El comerç exterior ho acabava de reforçar.

L'arribada dels portuguesos

A principis del segle XVI, el regne dels Mutapa ja començava a tenir alguns problemes per mantenir la seva hegemonia regional, especialment en el cas de la província de Quiteve, que durant aquells anys esdevindrà virtualment independent del Mwene Mutapa (20). Aquests conflictes interns, però, no eren res comparat amb el període de crisi en que, de forma gradual, anirà caient el regne quan entri en contacte amb els primers europeus que es van apropar a l'altiplà zimbabwès, el portuguesos (21).

Portugal feia gairebé cent anys que estava immers en un procés d'expansió comercial i, en menor mesura, territorial al llarg de les costes africanes. Amb una llarga tradició d'enfrontament i croada contra els musulmans a la Península Ibèrica, de mariners dedicats a la pesca salada, i de pirateria i ràzzies a l'Àfrica del Nord, els portuguesos de principis del segle XV es van llançar a la conquesta d'un poderós imperi comercial. Durant el regnat de Joan I ja van ocupar la ciutat de Ceuta, i amb el finançament dels genovesos, el rei Enric el Navegant va fer de l'expansió ultramarina un dels objectius principals del país. Enric i els seus seguidors barrejaven els objectius polítics i econòmics: aspiraven a controlar noves rutes comercials i a guanyar-hi diners, però també a continuar la lluita contra els infidels i aconseguir honors militars.

El projecte principal de Lisboa era obrir un nou camí cap a l'Índia, que permetés a Portugal accedir a les mercaderies de l'Àsia sense haver de passar per l'Orient Mitjà, aleshores controlat pels musulmans. Si es podia arribar a l'esquena dels àrabs, seria possible aliar-se

amb pobles asiàtics no islamitzats, i fins i tot entrar en contacte amb el mític regne cristià del Preste Joan. Per assolir-ho, calia vorejar el continent africà, arribar a l'oceà Índic, i establir tot un seguit de bases navals al llarg del camí. El 1487-88 Bartolomeu Dias va doblar el Cap de Bona Esperança, i el 1497 una flota de tres vaixells comandats per Vasco da Gama sortia de Lisboa amb la missió d'explorar l'Índic. L'objectiu central de l'estratègia portuguesa era arribar a l'Índia, i l'Àfrica Oriental els interessava només com a base en aquest camí. Tampoc no es buscava una àmplia ocupació territorial, només l'establiment d'algunes factories i ports de proveïment. Vasco da Gama passarà de llarg de Sofala, i només s'aturarà un temps a la desembocadura del Zambesi i a l'illa de Moçambic. En el seu segon viatge, les coses van canviar una mica. La política de Portugal seguia essent la mateixa, però les notícies sobre el ric comerç de Sofala, i la possibilitat d'accedir a l'or que venia de l'interior van augmentar l'interès per la costa africana. El 1502 Gama va visitar Kilwa i va obligar els governants a retre-li vassallatge, i el 1505 va establir una factoria a Sofala, alhora que sotmetia Kilwa definitivament. Els portuguesos tenien la creença que les mines d'Ofir, d'on aconseguia el seu or el rei Salomó, es trobaven en algun lloc a l'interior, més enllà de Sofala. Lligaven l'existència d'aquestes mines amb les notícies sobre la presència de construccions de pedra a la zona (el Gran Zimbabwe). Segons ells, els africans no podien haver estat capaços de fer les edificacions per sí mateixos i, per tant, havien de ser obra de gent provinent del Pròxim Orient antic.

Sota el comandament de Pero de Anhaia, els portuguesos van començar a comerciar amb els africans a Sofala. Però ben aviat van aparèixer els primers problemes. Els nouvinguts no coneixien l'interior, ni les societats africanes amb qui havien de relacionar-se. Per contra, els africans i els swahili realitzaven uns intercanvis que s'adaptaven perfectament a les necessitats de les dues parts. Als africans els agradaven els teixits de Gujarat, la granadura de l'Índia, la porcellana xinesa o les espècies. Els musulmans, a més, s'acomodaven a la naturalesa de l'economia i el comerç africà. La demanda de productes importats era reduïda, i les mines d'or de l'interior petites i de producció limitada. Els swahili adequaven el subministre a aquesta situació, portaven els productes fins a l'interior, oferien crèdit, i usaven intermediaris locals. Els reis, caps i nobles africans demanaven una quantitat limitada de mercaderies, que usaven per reforçar el seu prestigi i la seva capacitat de crear i mantenir xarxes de clients i vassalls. Els portuguesos, en canvi, van inundar el mercat amb

productes que, a més, no eren gaire apreciats pels compradors. En alguns casos, això va facilitar que un rei africà pogués acumular una quantitat considerable d'importacions, guardar-les per anar-les repartint a poc a poc entre els seus vassalls, i tallar el comerç amb Portugal durant mesos o anys, ja que la seva demanda ja havia estat coberta de sobres.

Un portuguès, António Fernandes, va endinsar-se continent enllà, i el 1514 va visitar el regne del Mwene Mutapa. En tornar a la costa, va informar les autoritats sobre les condicions a l'interior, i sobre algunes de les característiques del comerç afro-musulmà que hem mencionat abans, però no es va produir cap canvi significatiu en les polítiques portugueses.

De mica en mica, la cort a Lisboa s'anirà decebent de la situació a Sofala. A principis del segle XVI, no hi arribava gaire or. Els swahilis i els àrabs, que havien fugit de la ciutat, feien ara el seu comerç des d'altres ports, com el d'Angoche, d'amagat dels portuguesos. Portugal mantenia un nombre excessivament elevat de tropes a Sofala, que calia alimentar, i sovint l'or que hi arribava, en tornava a sortir aviat, bescanviat per aliments. El Tresor portuguès es trobava altament endeutat per causa de la política expansiva a l'Àsia, i no podia pagar uns sous suficients als seus oficials a l'Àfrica oriental. Moltes vegades cobraven en teixits, que utilitzaven per a la pràctica del comerç privat i il·legal. La corrupció es va convertir en una característica habitual, i gairebé inevitable, de l'administració portuguesa a la zona. Així, una part de l'or arribat a Sofala, acabava en mans de portuguesos particulars i no del Tresor reial.

Cal dir, però, que no tot eren dificultats i fracassos per als portuguesos. Durant la primera meitat del segle XVI, la seva presència va fer disminuir notablement el comerç entre l'Àfrica Oriental i Aràbia i el Pròxim Orient, un dels objectius inicials de la política de Lisboa. La Corona a vegades no rebia beneficis directes dels intercanvis de productes a Sofala, però els seus oficials i comerciants a la zona sí que se'n beneficiaven. El contraban dels swahili va aconseguir desviar una part del comerç de Sofala, però una altra part, ben considerable, va seguir passant per aquell port. I a poc a poc els portuguesos van anar-se adaptant a les condicions del mercat i la demanda locals, van començar a vendre les mercaderies índies que els africans els demanaven, i van establir acords comercials amb mercaders swahili per tal d'utilitzar-los com a intermediaris. Els àrabs i swahili no

desapareixeran de la costa de Moçambic, ni perdran tot el seu comerç, però sí que veuran esfumar-se la major part del seu poder polític anterior.

Portugal i el Mwene Mutapa

Durant el segle XVI, seguint els passos de Fernandes, altres portuguesos s'havien endinsat per la vall del Zambesi a títol individual, es dedicaven a comerciar amb els africans de la zona, i hi van establir aliances polítiques i comercials. Alguns d'ells es van casar amb esposes africanes. Això va anar seguit, a primers dels anys 1560, per un augment de l'interès de Lisboa pels regnes de l'interior, especialment pel Mwene Mutapa. L'endeutament de Portugal havia anat creixent i cada cop era més difícil pagar el cost de les bases navals i les flotes de l'Índic. Al mateix moment, Espanya extreia una enorme riquesa de les seves mines del Potosí, i a Portugal augmentava el desig per controlar directament els jaciments minerals de la regió, especialment les mines de plata de Chikoa i d'or del Mutapa (22).

El 1561 va arribar a la cort del Mutapa el pare jesuïta Gonçalo da Silveira, que sentia una particular hostilitat cap a la religió islàmica (23). El seu objectiu era convertir el rei i així retallar la influència dels musulmans a tota la zona. Inicialment, Silveira va impressionar el sobirà refusant els seus regals de benvinguda, regalant-li imatges de la Verge, o fent matar 100 vaques provinents d'un altre regal reial, per repartir-ne la carn entre els pobres. Tan impressionat va quedar el Mutapa, que ell i alguns cortesans es van batejar. Això no va agradar gens als musulmans que residien a la capital, ni a alguns sacerdots de la religió shona tradicional, i certs dignataris de la cort tampoc no simpatitzaven amb aquesta nova aliança. Entre tots, van convèncer al Mutapa Negumo Mupunzagutu que les intencions de Silveira eren hostils, i que era un enviat de Portugal i un aliat de Teve. Canviant radicalment de percepció, Negumo va fer executar Silveira.

Tot i aquests moments de tensió, les relacions dels portuguesos i el Mutapa no es van trencar de forma permanent, al contrari, es van anar intensificant a la segona meitat del segle XVI. Els portuguesos van establir unes bases comercials o *feiras* a prop de les fronteres del Mutapa. D'acord amb el rei, els habitants d'aquestes *feiras*, ja fossin europeus o africans, estaven sota la jurisdicció d'un oficial portuguès, que era a la vegada el "Capità de les Portes", un càrrec de gran importància dins de l'administració del Mutapa, i que hi estava subordinat. El Capità residia a Massopa, la *feira* més important, i tots els

comerciants hi havien de passar abans d'entrar al regne. Ell els cobrava les taxes sobre els comerç que havia de rebre el Mutapa. Portugal, a més, pagava la *curva* o taxa anual que el rei havia de rebre per permetre el comerç dels portuguesos amb el seu regne (24). Aquesta *curva* no només la cobrava el Mutapa, la majoria dels altres caps africans amb qui els portuguesos tenien relacions també l'exigien. Els europeus la veien com una taxa comercial, però de fet era un tribut que implicava una relació de vassallatge vers les autoritats africanes, que incrementaven així el seu prestigi i la seva autoritat davant de les seves pròpies poblacions. Per tant, el tribut podia ser considerablement valuós, o tenir un caràcter simplement simbòlic (25).

Aquesta posició de relativa subordinació dels portuguesos en les seves relacions amb el Mutapa començarà a canviar a finals del segle XVI (26). El Mutapa Gatsi Rutsere estava patint a la vegada els atacs dels zimba, uns grups de guerrers vinguts de més al nord, i una revolta encapçalada per familiars seus, enfurismats per la mort d'un parent del rei en una disputa. Gatsi va reclamar l'ajut militar dels portuguesos, que la hi van facilitar, i va aconseguir una clara victòria. Els portuguesos van exercir des d'aleshores un pes més gran en els afers polítics del regne, i el 1599 van rebre el permís per entrar armats al país. El 1607, el rei va fer cessió de les mines del país al sobirà de Portugal. Quan Gatsi es va veure de nou instal·lat de forma segura en el poder, va provar de retirar algunes de les concessions fetes, i el 1610 va atacar als residents portuguesos i els va confiscar els béns. Tot i que el Mutapa va recuperar la seva autonomia política fins al 1622, s'havia iniciat un procés difícilment reversible, i que serà típic de les societats shona en les seves relacions amb els estrangers: la concessió de privilegis polítics i comercials a canvi de suport en conflictes interns, amb el resultat que, a la llarga, s'acaba perdent la independència davant dels aliats foranis.

Aquest fenomen es va fer més evident a partir de la mort de Gatsi, el 1623 o 1624. Violant les lleis de la successió col·lateral, el seu fill Nyambo Kapararidze es va proclamar nou Mutapa, passant per davant dels drets successoris del germà de Gatsi, Mavhura Mhande. El 1628 Kapararidze i els portuguesos es trobaven immersos en inacabables disputes sobre el pagament de la *curva* i per la simpatia que els missioners dominics mostraven cap a Mavhura. Kapararidze va fer matar alguns portuguesos, i ells es van aliar amb Mavhura i van derrotar al Mutapa. L'any següent, tropes portugueses van ocupar la capital del regne, i

Mavhura va ser coronat com a nou rei. L'ajut, però, no havia estat de franc. El sobirà va haver d'acceptar la signatura d'un tractat que convertia el seu país en un protectorat portuguès. L'acord establia la sobirania de Portugal sobre el Mutapa; els missioners obtenien llibertat absoluta de moviments dins del regne; els musulmans havien de ser expulsats en el termini d'un any; els comerciants portuguesos també gaudien de llibertat total, i no se'ls podien imposar taxes; el rei no podia fer cessió de drets d'explotació minerals a ningú sense permís de les autoritats portugueses, ni podia tancar les mines; i, en una clara reversió del principi de la *curva*, ara era el Mutapa qui havia de pagar un tribut a la Corona portuguesa cada tres anys. Els dominics, a més, van aconseguir convertir al cristianisme el rei i la reina. La nova situació va provocar una revolta dels seguidors de Kapararidze i dels shona musulmans, que van arribar a matar més de 300 portuguesos, i a foragitar Mavhura del tron durant un temps. El 1632, però, la victòria de Mavhura i els seus aliats ja serà definitiva (27).

El regne del Mutapa no tornarà a recuperar la seva esplendor passada. Els successors de Mavhura depenien en bona part de l'ajut portuguès per assentar la seva autoritat i per derrotar els altres pretendents al tron. Aquest suport estranger va anar minant la legitimitat dels reis. Molts territoris que havien estat sota el control dels Mutapa van aprofitar la seva situació de feblesa per intensificar el procés de desintegració territorial i independització, que hem vist que ja s'havia iniciat durant el segle XVI. El complicat sistema successori dels Mutapa, que facilitava les disputes internes cada vegada que un sobirà moria, i incitava a buscar suports estrangers, va ser una força debilitadora. Quan aquesta tendència va posar els pretendents reials en contacte amb Portugal, que buscava l'hegemonia política i l'explotació econòmica d'aquells territoris, la crisi es va agreujar. Els portuguesos van debilitar encara més l'autoritat central del rei, no només per la necessitat que tenia del seu suport militar, sinó perquè van limitar-li la capacitat de cobrar tributs i, per tant, de redistribuir la riquesa i reforçar el seu poder clientelar. La voluntat portuguesa de comerciar sense interferències del monarca, i la seva facilitat per realitzar intercanvis amb caps locals que els oferissin condicions avantatjoses, permetien l'accés d'aquests caps locals als productes importats, reforçant-ne l'autonomia i afeblint el poder del monarca central (28).

La decadència dels Mutapa, però, no va significar una hegemonia ferma i triomfal dels portuguesos en el seu lloc (29). Els problemes que van trobar-se en la seva relació

comercial amb les poblacions africanes en les dècades posteriors a la seva arribada a la costa índica seguiran presents en els anys de presència a l'altiplà zimbabwès. L'obligació de treballar les mines que els ocupants imposaven als súbdits del Mutapa va aconseguir fer augmentar una mica la quantitat d'or que arribava a mans dels portuguesos, però el creixement mai no va ser gaire espectacular, ni de llarga durada. Per als shona, la mineria sempre havia estat quelcom de secundari i accessori per a la seva economia, i ara no volien canviar-ho, i menys encara de forma forçada. Gradualment, grups de població shona van anar marxant dels territoris sota control portuguès, van abandonar les seves collites, i el país va patir diversos episodis de crisi alimentària. El 1670s i 1680s es va produir una epidèmia de varola, que encara va fer disminuir més la població i la producció d'or. Els portuguesos no van ser capaços de crear una elit africana forta, alternativa al Mutapa, i lligada a ells, ni van aconseguir convertir gaires africans al cristianisme. L'explotació de l'or i altres riqueses no va atreure un nombre destacable de colons. El comerç estava en clara davallada, i molts portuguesos van començar a marxar.

Per acabar d'afeblir la posició portuguesa, les tropes i oficials que hi havia a la zona no havien estat mai suficients per afermar-ne el control. Calia, per tant, utilitzar el poder d'individus privats, que ja des del segle XVI havien rebut concessions de terres a la vall del Zambesi. Seran els anomenats *prazos*, o territoris sobre els quals un súbdit portuguès rebia la jurisdicció administrativa, inclòs el dret a cobrar taxes i a explotar els recursos econòmics, a canvi d'acceptar la sobirania de la Corona i pagar-li un tribut periòdic. La majoria dels concessionaris o *prazeiros* eren antics oficials o comerciants, que es preocupaven bàsicament d'aconseguir el màxim de beneficis personals possibles i rarament obeïen les ordres o demandes del govern portuguès. Tenien exèrcits privats, obligaven la població africana a explotar les mines dins dels seus territoris, i col.laboraven d'aquesta manera a provocar la fugida de poblacions i la disminució de la producció d'or.

Aquest període d'inestabilitat, afebliment de l'autoritat del Mutapa i continuació del desgavell econòmic i administratiu portuguès. s'acabarà amb l'arribada d'un nou poder regional, que finalment esclafarà tant les restes d'autoritat dels Mutapa com, sobretot, la presència portuguesa a l'altiplà.

Els Rozvi de Changamire

Ja hem vist com l'afebliment gradual de l'autoritat del Mutapa va facilitar la independització de diversos territoris que abans havien estat sota la seva autoritat, i com la presència portuguesa i les seves demandes econòmiques van motivar la migració d'alguns grups de població. És en aquest context que cal situar l'ascens d'un nou regne hegemònic a la regió, els Rozvi.

La dinastia dels Changamire ja existia a finals del segle XV i principis del XVI, situada al nord-est de Mashonaland, entre els regnes de Mutapa i Manyika (30). Governaven unes comunitats de pagesos que, de forma gradual, van anar a dedicant-se de forma més preponderant a les ràzzies contra poblacions veïnes. La inestabilitat de la zona i la debilitat del poder dels Mutapa al segle XVII probablement ho van afavorir. Aquest procés de militarització va reforçar també l'autoritat dels governants, coneguts com a Changamire o Mambos. Aquests Mambos disposaven del suport de grups de guerrers joves, els Rozvi o "destructors", que lluitaven a canvi de participar en el botí i acumular així bestiar i dones. Tot i que a vegades els Mambo tenien problemes per controlar-los, van permetre l'expansió ràpida del poder Changamire. En els anys 1670-1680 els Changamire van aprofitar la feblesa dels Mutapa per obtenir-ne la cessió de determinats territoris. Uns anys més tard, van començar a expandir-se cap a la zona sud-oest de l'altiplà, ja que les àrees més properes al Mutapa ja estaven molt explotades i els portuguesos hi seguien actuant. Aprofitant la crisi interna del regne dels Torwa a Khami, immers en guerres civils, van conquerir-lo, i van establir-se a la seva capital Danangombe (també coneguda com a Dhlohlo). El procés de conquesta va ser ràpid i fàcil, amb molt poca destrucció.

Tot i la tendència al desplaçament del regne i part dels seus habitants cap al sud-oest, els Changamire també van intervenir en les disputes polítiques del regne Mutapa. El 1684, en aliança amb el Mutapa Mukombwe Mata, les tropes del Mambo Dombo van esclafar els portuguesos a la batalla de Maungwe. El 1693, un altre Mutapa, Nyakumbiru, va torna a demanar l'ajut de Dombo, que va arrasar la *feira* de Dambarane i hi va fer matar tots els habitants portuguesos i indis. Els europeus van fugir cap a Tete. Poc temps més tard, els rozvi també ocuparan la *feira* de Maçaqueçe, i s'ensenyoriran de la província de Manyika. Els portuguesos van ser així foragitats de l'altiplà zimbabwès, i ja no hi recuperaran el pes polític i la presència directa mai més. Dombo morirà el 1696.

El regne Changamire

Amb la mort de Dombo s'acaba pràcticament la implicació dels Changamire en els afers del nord-est de Mashonaland, i el seu regne es centrarà en la zona sud-oest, al voltant de Danangombe. El Mambo residia en una cabana situada dalt d'un turó, on hi havia un recinte en el qual es trobaven les seves esposes i el seu bestiar. Era una ciutat més petita que el Gran Zimbabwe o Khami, i la seva població oscil·lava entre els 1.000 i els 2.000 habitants. Els rozvi de certs clans van esdevenir l'elit governant del nou regne, mentre la resta de rozvi conservaven una certa preponderància per damunt de les poblacions kalanga autòctones. De tota manera, part de l'elit kalanga va anar essent incorporada al cercle de poder dels Mambo. Els casaments entre gent dels dos grups eren freqüents, i els rozvi acabaran adoptant el dialecte kalanga. En les freqüents disputes pel tron entre les diferents branques de la dinastia Changamire, els pretendents acostumaven a buscar el suport dels rozvi que no tenien dret a la corona, o de les elits kalanga també excloses. Bona part del poder dels Mambo es basava en els joves guerrers, que facilitaven una guàrdia personal i un exèrcit permanents al rei, i estaven al seu servei fins que es casaven. Els sobirans també tenien el dret de ratificació dels caps locals, ja fossin rozvi o kalanga, però això no s'ha de veure com a l'equivalent d'un poder centralitzat, ja que la majoria dels afers quotidians quedaven en mans de les autoritats locals, que sovint gaudien d'una autonomia d'acció força àmplia.

L'economia del regne, com és tradicional en les societats shona que hem estudiat, estava força diversificada. La població es dedicava bàsicament a l'agricultura i a la ramaderia, a la vegada que s'explotaven les mines d'or, que cada vegada eren menys abundants. Els Mambos imposaven uns tributs no gaire exigents als seus súbdits, a vegades pagats en productes susceptibles de comercialitzar-se, com ara les pells i el tabac. Els impostos no arribaven a la cort a través d'un procés piramidal, mitjançant els caps locals, sinó que existia un cos de funcionaris reials especialitzats, els *banyamai*, que els cobraven directament.

Els Mambos exercien un ferm control sobre determinades activitats econòmiques, especialment els intercanvis comercials amb l'exterior. L'expulsió dels portuguesos del Mutapa i de Manyika havia deixat en mans dels Changamire el comerç de l'or i altres productes amb la vall del Zambesi i la costa oriental. L'explotació de les mines d'or estava

molt regulada, i la seva comercialització era un monopoli reial, no podia ser realitzat per individus privats. La importació de teixits, alcohol, granadura o porcellana a canvi de l'or, o d'ivori, permetien al rei la seva redistribució i en reforçaven el prestigi i el poder. Els sobirans també controlaven algunes produccions artesanals, com ara el treball de l'or i el ferro, o l'elaboració de certs teixits. Aquests controls econòmics i la consegüent limitació dels contactes exteriors dels habitants del regne van retallar la seva capacitat productiva o comercial, però van refermar l'autoritat dels Mambo i van evitar que la presència dels estrangers i dels seus productes acabessin destruint l'estabilitat política, com havia passat al Mutapa.

Els Rozvi també realitzaven construccions de pedra, a Khami, Danangombe i Taba Zi Ka Mambo, però a una escala menor que la del Gran Zimbabwe, i amb un estil menys elaborat. Així mateix, destacaven en l'elaboració de ceràmica.

L'altiplà després de la fallida del Mutapa

La disgregació del Mwene Mutapa i la concentració dels Rozvi a la zona sud-oest de l'altiplà zimbabwès i en algunes rutes comercials implicarà l'inici d'un llarg període històric en el qual bona part de Mashonaland viurà l'ascens de diversos regnes o autoritats territorials menors, i uns importants moviments migratoris (31).

El regne de Danda havia estat un territori vassall de Teve, i a finals del segle XVI se'n va separar. Al llarg del segle XVII va afermar el seu poder fent d'intermediari en els intercanvis comercials entre els portuguesos i els Rozvi. Cap a la dècada dels 1720, però, els Danda seran atacats per bandes de tsongas, veuran com les rutes comercials amb Inhambane queden tallades, i els reis Danda perdran el control de bona part del seu territori. El regne de Teve també va entrar en un període de decadència i debilitat interna durant el segle XVIII. Els Sanga, situats a l'est del riu Sabi, havien estat vassalls dels Changamire durant el segle XVII, i a principis del segle XVIII van aconseguir separar-se'n, dirigits pel cap Mutema. Arribaran a construir una cort amb una fortificació de pedra a Ngaone.

Aquests regnes acostumaven a tenir un poder central controlat per un rei o cap preponderant, i una aristocràcia al seu voltant. Per sota d'ells existia tota una xarxa de caps locals, sovint coneguts com a *nysamasanyo*. Els *nyamasanyo* exercien el seu poder sobre un territori de no més de 20 milles quadrades, i sobre poblacions que oscil·laven entre les 500 i les 3.000 persones. Aquests caps locals podien ser membres de branques de l'elit

governant, o caps ja presents allí abans de la formació del regne superior, o nousvinguts que rebien una porció de territori a canvi del seu vassallatge. Tot i que els *nyamasanyo* i els reis podien accedir a mà d'obra forçada i imposar tributs, el seu poder provenia més aviat de la capacitat de control o taxació del comerç, i de la seva legitimitat política i històrica. Les tributacions sobre el comerç eren especialment importants en el cas d'aquells regnes que - per la seva situació pròxima a Moçambic - tenien contacte amb els portuguesos, a qui feien pagar la *curva* anual, i de tant en tant, els confiscaven els béns per infraccions reals o suposades. Els reis acostumaven a monopolitzar el comerç de l'or, i moltes vegades, de l'ivori.

Des del punt de vista polític, la capacitat dels reis i caps per usar la violència i la coerció eren evidents, però l'autoritat per ser duradora requeria d'un cert grau de consens i legitimitat acceptats. Els governants eren considerats descendents dels fundadors del regne o de la dinastia dels caps, i podien tenir certs poders espirituals o religiosos, ja fos a través de la celebració de rituals per aconseguir pluja, o per contactar els esperits dels ancestres dels reis i caps morts, ja fos a través d'aliances amb sacerdots i mèdiums locals, que mantenien o milloraven el seu estatut i prestigi a canvi de legitimar espiritualment les autoritats polítiques de torn. Els reis i caps també tenien uns servents, que cal no confondre amb els esclaus, normalment presoners incorporats després d'una guerra, o persones endeutades amb l'autoritat, o individus sense recursos, que rebien terra, esposes, i a vegades càrrecs polítics, a canvi de fidelitat al cap i d'oferir-li el seu treball. La majoria de la població eren, però, agricultors pràcticament autosuficients, que tenien bestiar, i realitzaven algunes feines artesanals més especialitzades, com ara la mineria, el treball del ferro o la cacera. Eren propietaris de les seves eines, bestiar i collites, però no de la terra, que els era concedida pels caps en règim d'usufructe. Les zones de pastura, caça o pesca, eren comunals.

A finals del segle XVII i principis del segle XVIII, grups rozvi seguiran marxant de la seva zona original al nord-est de Mashonaland cap al sud-oest, a la vegada que altres nuclis rozvi provinents del centre del regne Changamire es mouran cap al nord i, a finals de segle, altres emigraran cap al sud, creuaran el Limpopo i aniran a establir-se a les muntanyes del Zoutpansberg al Transvaal. Aquests grups marxaven del Changamire probablement per la

manca de terres disponibles. Crearan un regne de curta durada al Zoutpansberg, amb contacte amb el Changamire, però autònom.

El Mwene Mutapa i Portugal al segle XVIII

La irrupció violenta dels rozvi i l'expulsió dels portuguesos de l'altiplà no van suposar la fi de l'existència del regne Mutapa ni la ruptura de les relacions entre els pobles shona i els portuguesos.

A partir del 1704 els rozvi ja no intervindran més en els afers interns dels Mutapa. Durant uns anys el regne va estar immers en un seguit de conflictes civils, fins que el 1710 el Mutapa Joao Nyamhandu va estabilitzar la situació (32). Els sobirans van perdre el control de la majoria de les terres més altes i fèrtils, però van seguir governant sobre territoris menys valuosos i situats a menor alçada, més a prop de la vall del Zambesi. La zona de Dande va esdevenir el nou centre del poder del Mutapa. Això va reforçar el caràcter itinerant de la capital i la cort, ja que les terres on es situaven tendien a esgotar-se amb més rapidesa que abans. El poder independent dels Mutapas seguirà existint, i una prova del seu valor i prestigi, encara que sigui disminuït, és que continuaran els enfrontaments entre clans i famílies per accedir al tron. El rei encara serà capaç d'exigir tributs en or, ivori, o bestiar, de mantenir una guàrdia militar personal, i de nomenar càrrecs oficials hereditaris a la cort.

Els portuguesos tampoc no van desaparèixer de la història de l'altiplà zimbabwès, tot i que hi van disminuir molt les seves activitats, i ja no hi tenien presència directa (33). Malgrat haver estat expulsats a finals del segle XVII, els portuguesos mantindran relacions comercials amb els diferents regnes de l'altiplà. Portugal seguia controlant la costa oriental i no existia un subministrador alternatiu de mercaderies importades. Van conservar o reobrir algunes *feiras* en territoris pròxims a Mashonaland, com ara Tete o Sena, i el 1720 fins i tot establiran una nova *feira* a la ciutat de Zumbo, que esdevindrà el centre d'intercanvis més important a la regió. Ara, el comerç ja no es centrava tant en l'or, la producció del qual anirà disminuint a mesura que els jaciments més fàcils d'explotar es vagin esgotant, sinó en l'ivori, gràcies a la presència de nombrosos elefants i a la dificultat que tenien les autoritats polítiques africanes per controlar-ne la cacera. També es venia una mica de coure. Els shona, per la seva banda, compraven granadura i teixits, i les elits estaven interessades en adquirir algunes armes de foc, alcohol, ceràmica i cauris.

Portugal, però, seguirà patint la mateixa manca de control oficial de sempre sobre les activitats de bona part dels seus súbdits a l'interior. Els *prazos* continuaven essent la base de la presència portuguesa més enllà de la costa, i el seu funcionament es va institucionalitzar encara més. Dins dels *prazos* els caps africans pagaven tributs anuals als *prazeiros*, però a banda d'això, mantenien bona part de la seva autoritat i autonomia, i les seves poblacions es dedicaven a l'agricultura de subsistència tradicional. El *prazeiro* exercia la seva autoritat en base als tributs, al control més o menys ferm del comerç i al seu domini sobre nombrosos serfs o clients. Aquestes poblacions dependents, que sovint han estat confoses amb "esclaus", eren presoners de guerra o persones pobres, que acordaven treballar pel *prazeiro* i ser-li fidels, a canvi de terres, diners o protecció. Alguns els feien de criats o concubines, però d'altres exercien càrrecs administratius de confiança. Els anomenats *chikunda* formaven la base d'exèrcits privats, i els *shambadzi* es dedicaven al comerç en nom del seu protector. La lletra de la llei obligava els amos del *prazo* a pagar un tribut a la Corona, mantenir l'ordre dins del seu territori, ajudar l'exèrcit portuguès quan se'ls demanés i col.laborar en la construcció de forts, i encoratjar la colonització portuguesa i la producció agrícola. Els oficials portuguesos rarament tenien la capacitat de fer complir aquests compromisos.

La presència portuguesa a l'interior no es veia només debilitada per la manca d'efectius militars i administratius, sinó per la situació interna dels *prazos* i dels regnes africans amb qui es comerciava. A part de la seva autonomia respecte del poder oficial, els *prazeiros* estaven lligats a les elits africanes dels seus territoris, ja fos per aliances o per matrimonis, i per tant, es veien sovint implicats en conflictes interafricans. A partir del segle XVIII, a més, es va anar fent cada cop més difícil de controlar el poder dels exèrcits de *chikunda*. Els conflictes interns en regnes com el del Mutapa van acabar d'instabilitzar la situació, i a finals del segle XVIII fins i tot es va haver de tancar la *feira* de Zumbo.

Les societats shona tradicionals

Fins ara hem estat parlant de cultures o pobles "shona", però cal tenir en compte que això és un anacronisme. Durant el període precolonial els diferents grups de població als quals ens hem referit no tenien cap noció d'unitat cultural o ètnica, ni s'autoanomenaven a sí mateixos com a "shona". Sembla que la paraula era un mot de to despectiu amb què els ndebele començaran a identificar primer als rozvi i, més tard, a totes les poblacions

sotmeses quan arribin a l'altiplà a principis del segle XIX. Més endavant, els missioners europeus adoptaran el terme per referir-se a la majoria de pobladors de Mashonaland i part de Matabeleland. Nosaltres farem ús del terme com a una convenció que ens permet parlar de forma general de les poblacions de l'altiplà zimbabwès en període precolonial, tenint en compte que sí que existia una certa unitat cultural i lingüística d'aquests grups (34).

La societat shona tradicional estava basada en les llars, és a dir les unitats familiars formades per un cap de família, les seves esposes i descendents, així com altres parents o persones dependents (35). La llar era també la unitat productiva bàsica. Diverses llars acabaven formant un poblat, i diversos poblats constituïen una *nyika* sota un cap hereditari. Els shona s'organitzaven seguint un sistema de descendència patrilineal, en què les poblacions s'associaven a un clan determinat, normalment lligat a una regió o a una autoritat territorial concretes. Els poblats estaven formats per un cap de família i la seva descendència, als quals es van afegint més tard els homes que es puguin casar amb les filles, els seus fills ja casats, i potser famílies de llinatge diferent, però que són amics o dependents del cap de família. Els dependents eren persones que rebien accés a la terra del poblat o protecció, a canvi d'ajut en el treball, o d'esposes per al cap i els seus familiars. Un poblat podia ser, doncs, gran o petit en funció de les circumstàncies. El poder bàsic a la societat shona estava en mans dels caps de la llar. Ells eren els qui tenien poder de decisió sobre les seves esposes, fills, dependents, etc. Decidien qui havia de fer la feina i com utilitzar els recursos, com ara la terra o el bestiar (36).

Per damunt dels caps de poblat hi podia existir un capitost, que a la seva vegada podia estar subordinat a un cap superior més poderós, i així successivament fins arribar al rei, en el cas dels regnes més importants. Cada autoritat territorial era fundada per una dinastia, que arribava a una terra buida o ocupada per poblacions a qui es sotmetia. La tradició de cada dinastia acostuma a emfasitzar les característiques extarordinàries o "màgiques" del o dels fundadors: valentia en la batalla, intel·ligència, etc.

Els descendents d'aquesta dinastia de fundadors mantenien una certa preponderància sobre la resta d'habitants de la zona, però fora de la família estricta del cap de torn, aquest prestigi addicional implicava pocs avantatges pràctics. Tal com hem vist en el cas dels governants del Mutapa, els caps shona es triaven seguint el sistema de successió col·lateral, fent passar el títol d'un cap als seus germans, després als seus fills, i més tard als seus

nebots. Això permetia l'accés al poder de persones madures i experimentades, però creava confusió i era una font incessant de conflictes. Tot i les regles teòriques, moltes vegades s'acabava triant l'hereu més popular o més recolzat, malgrat que no es reconegué públicament, i es busqués la legitimació per mitjà de la genealogia i els lligams familiars.

Els caps shona tenien en general poca força per imposar decisions unilaterals. L'excés d'autoritarisme podia portar a la impopularitat o provocar una marxa de la població descontenta cap a nous territoris. El cap podia ser destituït si es veia que actuava de forma abusiva o egoïsta, o si no se'l considerava prou "poderós": perquè tenia pocs fills, era pobre, etc. En algunes zones, a més, havia de comptar amb l'opinió de les autoritats espirituals. És cert que els caps i les seves famílies acostumaven a acumular més riquesa que la mitjana de la població, gràcies als tributs, als botins aconseguits en ràzzies, a "regals" a canvi de concedir un tros de terra a algú, o a les prestacions laborals que rebien dels seus dependents. Però, especialment en el cas de caps menors, el seu nivell de riquesa no era molt superior al de la majoria de persones.

El casament era un afer que no només afectava els dos implicats directament, sinó a les seves famílies respectives. No es permetia el casament entre persones d'un mateix llinatge. Un cop la proposta matrimonial havia estat acceptada, s'acordava el pagament del "preu de la núvia" o *lobola*. Això no s'ha d'entendre com una "compra" de l'esposa, sinó com un acord entre dues famílies i com un intercanvi de capacitats econòmiques i reproductives. La família de la núvia rebia un pagament, normalment en bestiar, mentre que la família del nuvi accedia a la capacitat de treball i de reproducció de la noia. El *lobola*, a més, servia com a garantia dels drets dels dos esposos i les seves famílies. Si la noia no resultava ser treballadora, o si era estèril, es podia retornar a la seva família original, i reclamar-los el retorn del *lobola*. Igualment, si el marit la maltractava, l'enganyava o no la mantenia, ella podia demanar ajut als seus familiars, i fins i tot marxar, sense que el marit tingués dret a recuperar el *lobola*.

El sistema de creences religioses shona és molt complex, i té un fort component de varietat regional. Com és el cas de la majoria de pobles africans, el món espiritual no estava separat de la vida quotidiana de les persones, ni del poder polític (37). Per una banda, els shona creien en un Déu superior, anomenat Mwari, més poderós que els altres esperits, que ho coneix tot i és responsable últim de tot el què passa. Tot i la seva importància, rarament se

li feien pregàries o demandes directes. Alguns mèdiums podien comunicar-s'hi, però normalment parlava amb els vius a través d'uns sacerdots específics i en uns santuaris determinats, sovint situats en coves. Cada santuari tenia un grup de sacerdots, que acostumaven a heretar les funcions espirituals.

El culte més freqüent i lligat a la vida diària dels shona era la veneració als esperits dels ancestres morts. Aquests esperits sí que eren objecte de pregàries, i la gent s'hi comunicava sobretot a través dels mèdiums respectius. Els ancestres protegien les persones o els territoris, i intervenien en la vida quotidiana de les persones. Els mèdiums eren posseïts per un esperit, i a través d'ells s'hi podia parlar, demanar-los ajut, rebre'n instruccions, etc.

Hi havia esperits de tipus molt diversos. Podien ser els ancestres d'un llinatge, molt locals, o abarcar territoris grans. Existien els *vadzimu* o esperits familiars, entre els quals destacava el de l'avi patern. Protegien la família, però també podien provocar malalties o desgràcies si se'ls oblidava o si el comportament dels familiars vius no els satisfieia. També existien els *shave* o esperits estrangers. Els més importants, però, eren els *mhondoro*: esperits dels fundadors de llinatges, o de caps i reis molt prestigiosos. Els mèdiums dels *mhondoro* més destacats eren també els més influents.

El culte a Mwari sembla que era més estès i intens entre els shona del sud-oest de Mashonaland, els de Matabeleland, i sobretot els rozvi. En aquestes zones, Mwari s'encarregava d'affers que en altres regions es deixaven en mans dels *mhondoro* territorials. Els rozvi van dur el culte a Mwari en les seves migracions cap al centre i sud de l'altiplà, i s'ha dit que el poder del Changamire estava en bona part lligat a l'aliança amb els seus sacerdots, tot i que sembla que aquesta interpretació exagera el poder dels sacerdots i la naturalesa espiritual del poder dels Mambo. Alguns rozvi que van anar a terres al sud del Limpopo i van entrar en contacte amb poblacions venda locals, van incorporar al culte a Mwari l'ús de santuaris situats en coves, com acostumaven a fer els venda (38).

A part de la relació més o menys estreta de Mwari amb els governants del Changamire o d'algun altre regne, el món dels esperits tenia una influència política molt més clara per mitjà dels *mhondoro*. En primer lloc, era probable que quan un cap morís, es convertís en l'esperit d'un lleó i entrés en el cos d'un d'aquests animals. Més endavant acabaria entrant en el cos d'un mèdium. Tant el mèdium com l'esperit s'anomenaven *mhondoro* o "lleó salvatge". S'encarregaven dels afers de la comunitat i del territori, no dels personals. Ells

haviem de solucionar els problemes lligats amb la sequera, epidèmies, atacs de llagostes, fertilitat de les collites, etc. Els mèdiums, sobretot els dels caps més importants i amb una influència territorial més extensa, gaudien de molt prestigi i, a la vegada, de molt poder terrenal. Moltes vegades havien de ratificar la successió d'un nou cap, tot i que això es feia a través d'un subtil joc de relacions públiques i equilibris de poder. Un mèdiu influïa en l'elecció del cap, però també se'l podia acusar d'afavorir injustament un candidat, o es podien buscar altres mèdiums que expressessin un opinió alternativa. Normalment, el mèdiu estava atent a l'opinió majoritària i acostumava a confirmar el que la població preferia. Els *mhondoro* també eren importants pel seu paper d'unificació política, ja que podien afermar la unitat de dinasties diverses, que veneraven un mateix ancestre comú.

El sistema cosmològic shona incloïa també la presència de bruixes, que acostumaven a ser dones posseïdes per l'esperit d'un ancestre maligne, i que tenien la capacitat d'usar la màgia i les herbes per fer el mal. També existien els *n'angas* o endevinaires, que tenien l'habilitat de predir el futur, de curar malalties amb medecines tradicionals o de descobrir la causa "real" dels problemes, normalment d'origen sobrenatural.

L'economia shona precolonial

La base del sistema econòmic dels diversos grups shona al llarg del període precolonial, gairebé sense excepció, era l'agricultura. Tots els altres sectors productius podien tenir una importància més o menys gran com a complement, però no substituïen el pes dels conreus (39).

Els shona conreaven sobretot diversos tipus de mills, el sorgo, hortalisses, arròs en alguns llocs que rebien més pluja i, a partir del segle XVIII, blat de moro en proporcions significatives. Durant l'hivern, que és sec, es preparava la terra per tal de tenir els camps a punt per quan arribessin les pluges i el moment de sembrar. Després de les pluges, es realitzava la collita. Els productes aconseguits es guardaven en magatzems fets de pedra, i sovint elevats, per tal d'evitar que es mullessin. La capacitat de conservació era d'uns dos o tres anys.

El sistema de conreu més habitual era el conegut com d'itinerància pel foc. Els pagesos talaven els arbres i els arbustos d'un tros de terra, cremaven els troncs i els matolls, i n'usaven la cendra com a fertilitzant. Quan la pluja arribava, es plantava. La magalla era l'eina de treball bàsica. La parcel·la s'utilitzava uns tres o quatre anys, i després es deixava

en guaret durant 15 anys. Cada any, el cap de família afegia un tros més de terra nova i desbrossada en substitució del que s'havia deixat descansant. Tot i que la densitat de població era feble, cada sis o vuit anys feia falta traslladar el poblat cap a una altra zona. Els europeus del segle XIX qualificaran aquest sistema de primitiu, però era força eficient a l'hora d'utilitzar una terra que s'esgotava fàcilment i que calia treballar sense gairebé disposar d'adobs.

El bestiar era també molt important per als shona, ja que es reproduïa per sí mateix, durava més que els productes agrícoles, se'n podia utilitzar la llet, la carn i les pells, i servia com a assegurança per als anys de males collites. Tenia, a més, un alt contingut de prestigi social, i era molt valorat per la capacitat que ofería d'accedir a esposes i clients.

Les altres activitats eren complementàries de l'agricultura i la ramaderia, i eren practicades per grups minoritaris dins la societat shona, o en èpoques determinades de l'any. Caçaven i practicaven la recol.lecció de fruits i arrels. En algunes regions la mineria del ferro o la recol.lecció de sal i el seu comerç eren importants. Però no suplantaven les activitats lligades amb el camp, i moltes vegades eren fetes per comunitats excloses de l'accés a la terra i el bestiar. El comerç es practicava de forma generalitzada, ja fos intercanviant excedents agrícoles, quan n'hi havia, entre comunitats veïnes, o venent or i ivori als estrangers. La major part del comerç es feia en petita escala, i el seu objectiu bàsic era acumular bestiar i protegir-se així d'una possible fallida de les collites.

Les feines estaven repartides en funció del gènere i l'edat (40). Les dones feien una bona part de les tasques agrícoles, encara que els homes també hi participaven en moments determinats o en certes activitats. Entre els mesos de maig i agost els homes eren els qui desbrossaven la terra i la preparaven per al conreu, tallant els arbres i cremant-los per produir les cendres que s'usaven com adob. A l'octubre, un cop arribaven les pluges, les dones havien de plantar el gra, i durant els mesos següents s'encarregaven de netejar els camps de les males herbes que hi creixien. A l'època de la collita, entre el març i el maig, tant homes com dones hi ajudaven, sovint amb la col.laboració de familiars i amics a través d'un sistema d'ajut mutu. Els homes també trillaven el gra un cop collit, amb un bastó. I les dones elaboraven la cervesa i el menjar que s'oferia a les persones que ajudaven en la collita i en la trilla.

També es consideraven com a masculines tasques especialitzades com ara el teixit del cotó i de les mantes fetes de pells, l'elaboració de cistells, eines i armes, i la construcció de les cabanes. Les dones, en canvi, havien de tenir cura dels infants, cuinar, netejar les cabanes, collir fruits i arrels, anar a buscar llenya i aigua, i ajudar en feines bàsicament masculines, com ara la cacera – fent trampes, o foragitant els animals de les collites- i la mineria – sobretot netejant l'or dels rius. Les nenes joves ajudaven les mares, i els nois col.laboraven en la vigilància del bestiar o espantant ocells i petits animals dels camps.

Tot i les visions simplificades que han tendit a veure les societats africanes precoloniales com a igualitàries, l'accés als recursos naturals i econòmics era ben diferenciada (41). Els shona no coneixien la propietat privada de la terra en el sentit occidental, però això no vol dir que no existissin diferències en l'accés a les parcel·les. Els caps polítics i els de família eren els encarregats de decidir qui i com podia utilitzar la terra dins de la seva jurisdicció. El cap d'un territori o d'un poblat tenia el poder d'atorgar un tros de terra a una persona perquè la conreés, de la mateixa manera que un cap de família, amb permís del cap per sobre seu, podia oferir una parcel·la als seus fills. La persona que rebia un tros de terra no en tenia la propietat, només el dret d'ús, però era molt difícil que li fos retirat un cop concedit. Tots els homes d'una comunitat tenien el dret d'accedir a un tros de terra tard o d'hora, però això no era ni igualitari ni gratuït. Els qui rebien la terra, sobretot si eren estrangers que l'havien sol·licitat a un cap, havien d'oferir-li fidelitat i, a vegades, serveis. Tampoc podien transmetre els drets rebuts i, si marxaven, la terra retornava a la jurisdicció de qui els l'hagués concedit. De fet, la capacitat per controlar l'accés a la terra era un dels aspectes que permetien reforçar el poder dels caps polítics i de família, i obtenir clients o prestacions laborals. A més, els llinatges més poderosos dins d'un poblat o territori acostumaven a gaudir de l'accés a les millors terres de la zona, mentre els llinatges menors o les poblacions subordinades o derrotades s'havien de conformar amb terrenys poc fèrtils. Les dones podien rebre un hort per ús propi de mans del seu cap de família.

El bestiar era una altra forma d'accés diferenciat als recursos. El fet que les terres de pastura fossin comunals tampoc ens ha de fer pensar en una distribució igualitària del bestiar, que era la principal forma d'acumulació de riquesa, poder i capacitat de producció per part dels sectors més afavorits de les comunitats shona (42). La possessió de ramats considerables permetia a un home casar-se amb més esposes, i així tenir més fills. Una

descendència nombrosa proporcionava més mans a l'hora de fer les tasques del camp i, per tant, feia possible posar més terra sota conreu i produir una quantitat de menjar més gran. Si es tenien moltes filles es facilitava l'acumulació futura de bestiar, quan, en casar-les, es rebés el *lobola* corresponent. Uns ramats quantiosos esdevenien una bona garantia per als anys de crisi agrícola, ja que oferien la possibilitat d'accedir a la seva carn, o de vendre-la a canvi de gra a comunitats menys afectades per la fallida de la collita. També permetien teixir una xarxa de clients o dependents, ja fos oferint-los bestiar a canvi del seu vassallatge, o ajudant-los en els anys de males collites. El bestiar també ajudava els caps de família a controlar el treball i la capacitat productiva dels seus fills, ja que els joves depenien del pare per pagar el *lobola* que els permetés casar-se, i perquè els donés un cop de mà a l'hora de formar el nucli del seu propi ramat.

El comerç, òbviament, no era tampoc un element d'igualació social. Aquells que tenien una major capacitat per realitzar intercanvis, perquè eren capaços de produir més excedents per vendre, o perquè tenien l'autoritat que permetia controlar el comerç exterior, podien obtenir productes als quals la majoria de la població no hi tenia accés, i redistribuir-los, augmentant així el seu poder i prestigi.

L'economia shona patia crisis periòdiques, sobretot pel que fa a la producció agrícola (43). Les pluges a Mashonaland són irregulars, i insegures. Hi poden haver variacions significatives en les precipitacions d'un any a l'altre, es poden retardar o avançar, o caure de forma torrencial i concentrades en poc temps. Aproximadament cada cinc anys es patia una mala collita, ja fos per la sequera, o per gelades, inundacions o llagostes. Les societats shona tenien diverses formes de fer front i compensar les penúries d'aquests períodes. La majoria de població vivia al *High Veld* o al *Middle Veld*, on la terra era millor i la pluja més freqüent. Acostumaven a combinar el conreu de productes i sòls diversos, per evitar que es perdessin totes les collites el mateix any. I la feblesa demogràfica facilitava la migració cap a zones més afavorides en èpoques de crisi. Eren rars els anys en què la sequera afectava totes les regions a l'hora. Ja hem vist com la seva economia tenia diverses branques o fonts de producció d'aliments. Quan les collites fallaven, es podia consumir o vendre bestiar, i s'intensificaven la cacera i la recol·lecció. També tenien capacitat per emmagatzemar gra d'anys anteriors. Els lligams familiars i clànics ajudaven a paliar les conseqüències de les

crisis, ja que els familiars més afortunats o els caps polítics i reis acostumaven a ajudar els seus parents pobres o les poblacions dependents.

Tot i que, per tant, les fams rarament implicaven una crisi profunda i de llarga durada, i no provocaven gaire mortalitat, sí que podien tenir conseqüències distorsionadores. Quan es barrejaven amb guerres o entrebancs per al comerç, les fams tenien efectes més severes, i ajudaven a reforçar el poder dels sectors socials més afavorits i la dependència vers ells dels grups més pobres.

Cal dir que, fins i tot en els anys de bona collita, l'economia shona no era pas autosuficient. No només calia tenir accés a bestiar i gra provinent de zones veïnes quan es produïa una sequera, sinó que el ferro o la sal també s'havien de comprar a través de la venda de productes propis (44).

Malgrat l'accés pràcticament garantit a parcel·les per al conreu, les pràctiques redistributives, la manca de propietat privada de la terra, i la inexistència d'una acumulació de riquesa basada en la propietat de la terra o el control de grans produccions, la inestabilitat i inseguretat de la producció agrícola, els límits a l'autosuficiència, i la diferència d'accés als recursos acabaven provocant una desigualtat social més pronunciada del que sovint s'ha considerat com a típic de les societats precoloniales. Les dones, els esclaus, els dependents i els membres de grups de població o d'un llinatge subordinat eren els sectors generalment més desfavorits.

Això incentivava alguns grups de població a intentar millorar la seva posició a través d'activitats econòmiques complementàries i l'establiment de relacions amb persones o entitats polítiques exteriors. Per això es treballava en la mineria, tot i les dificultats experimentades en l'extracció dels minerals, o s'intentava participar en el comerç exterior, o s'incrementava la cacera d'elefants, que facilitava un dels productes per exportar. Certs individus es dedicaven a comerciar amb els *prazeiros* o anaven als *prazos* a treballar. Abans de la imposició dels governs colonials a la zona, ja existien migracions de treballadors voluntaris que buscaven feina per als europeus establerts a l'Àfrica del Sud. Els anys 1870 treballadors shona marxaven per treballar a les mines de diamants de Kimberley i, una mica més tard, gent del districte de Gutu va anar a treballar al Rand (45). Com deia en David Beach, l'estudi de la història shona "mostra una resposta extraordinàriament ràpida a les oportunitats econòmiques de tot tipus, des de la ràpida aproximació del Mutapa

cap als portuguesos després que ocupessin Sofala fins a la venda individual d'hortalisses als britànics arribats el 1890" (46). Els ingressos que s'obtenien amb aquestes activitats es dedicaven a la compra de bestiar, d'armes de foc –per poder dedicar-se a la cacera- i a la recerca de més seguretat de cara als anys de sequera.

CAPÍTOL 2

EL SEGLE XIX

La *mfecane*

A principis del segle XIX l'altiplà zimbabwès estava ocupat per grups shona diversos, organitzats en autoritats territorials autònomes o en regnes més centralitzats, però sense cap poder comparable al d'entitats polítiques prèvies, com ara el Gran Zimbabwe o el Mwene Mutapa. Fins i tot el regne dels rozvi es trobava en una època de feblesa i certa disgregació. Els portuguesos, absents del territori, hi mantenien relacions comercials a través d'algunes *feiras* situades a la perifèria del país. Els esdeveniments històrics que alterarien aquesta situació no van tenir el seu origen a l'altiplà, sinó al sud-est de l'actual Sud-àfrica.

En aquesta zona, situada entre l'oceà Índic i la serralada del Drakensberg, hi vivien diversos grups de població bantú, els nguni, que estaven dividits en autoritats autònomes, però que formaven una certa identitat cultural. Era un territori de sòls fèrtils, amb pluges abundants. El conreu del mill i, més tard, del blat de moro, i la possessió de ramats de bestiar permetien alimentar una quantitat considerable de població. A més, durant el segle XVIII s'havia establert un important comerç amb el port de Delagoa Bay, a l'actual Moçambic. Aquell port estava sota sobirania nominal de Portugal, però la majoria de comerciants que hi actuaven eren holandesos i anglesos. Compraven sobretot ivori, a canvi de productes manufacturats. Els caps africans de la regió també alimentaven les tripulacions de vaixells baleners britànics i nord-americans (1).

Des de finals del segle XVIII i durant les primeres dècades del segle XIX, la població nguni estava creixent de forma significativa (2). L'explotació de les terres de conreu i de les pastures s'havia intensificat, i estaven començant a aparèixer els primers símptomes de sobreexplotació. La gravetat del problema es va fer més evident quan va arribar un període de greus sequeres. Els anys 1800-1803, 1812 i 1816-18 van ser anys de molt poca pluja i males collites. El 1816-18, a més, es va produir una greu epidèmia entre el bestiar. Els nguni tenien difícil emigrar cap a d'altres llocs, ja que més al nord del Drakensberg es trobaven grups de població sotho i tswana, i cap a l'oest hi havia els xhosa i la colònia britànica del Cap, que aleshores estava expandint gradualment les seves fronteres orientals: el 1811-12 els britànics van establir el límit del seu territori al riu Fish.

El deteriorament de les condicions ecològiques i, per tant, econòmiques de la regió, va tenir importants conseqüències polítiques. Ja feia temps que el comerç amb Delagoa havia afavorit un reforçament de l'autoritat dels caps nguni. Aquests caps controlaven l'accés als nous productes importats, i la seva redistribució. Gràcies a això havien estès la seva xarxa de súbdits i clients, i s'havia produït una estratificació més acusada de les societats africanes de la zona. A la vegada, s'havien intensificat les disputes entre els diferents caps per tal de controlar el comerç regional (3). Aquesta tendència al reforçament del poder polític i a la rivalitat entre caps es va veure multiplicada pel creixement demogràfic, la sequera, i la progressiva desaparició dels elefants, que van complicar molt l'accés als recursos.

La fam i les privacions de principis del segle XIX van col·locar en una situació de vulnerabilitat tant els sectors socials més pobres, com els caps amb un menor accés als ingressos del comerç. I les disputes per les terres més fèrtils i les rutes comercials van incrementar els enfrontaments violents. Molts van cercar la protecció dels caps més poderosos i rics, que podien protegir-los de la violència de grups veïns, i ajudar-los a superar la crisi alimentària (4). La formació de poders polítics més grans i centralitzats oferia ara molts avantatges. Els caps poderosos protegien els seus súbdits, podien accedir a unes forces militars més nombroses, que asseguressin la defensa del territori i les rutes comercials, i el bestiar es podia repartir entre zones més extenses i evitar el perill de sobreexplotació local de les pastures (5). Grups que abans havien viscut de forma independent ara eren absorbits per la força o integrats voluntàriament en entitats polítiques majors.

Els conflictes violents i la centralització del poder polític van provocar i, a la vegada, van ser possibles per una creixent militarització. El sistema tradicional de grups d'edat, en què els nois d'una edat propera passaven els ritus d'iniciació i accés a l'estatus d'adult al mateix temps, i compartien un procés d'aprenentatge abans d'assolir-ho, es va transformar. Els grups d'edat es van anar convertint en regiments on els joves s'integraven, i la iniciació i l'aprenentatge van passar a tenir un caràcter eminentment militar. Aquest procés reforçava el poder dels reis, ja que els regiments estaven més lligats a la seva autoritat directa i no tant a la dels caps locals, com passava abans; i eren una forma d'integració dels joves d'altres comunitats que s'haguessin capturat o haguessin demanat integrar-se a un nou

regne (6). L'existència d'aquests exèrcits reforçats i permanents va incrementar els conflictes, ja que moltes vegades els joves guerrers creaven una dinàmica d'atacs militars que escapava del control estricte dels caps, i perquè l'accés a bestiar, terres, dones o joves a incorporar es podia fer més ràpidament per la via de la violència (7).

Durant aquest període, els tres caps més importants a la zona de l'actual Kwazulu eren Zwide dels Ndwandwe, Dingiswayo dels Mthethwa i Sobhuza dels Ngwane (8). Subordinat a Dingiswayo hi havia un grup que aviat esdevindria famós: els zulu. El seu líder era Senzangakona, que havia repudiat el seu fill Shaka, el qual va ser adoptat i educat per Dingiswayo. Shaka aviat va destacar per les seves habilitats militars i quan, el 1816, Senzangakona va morir, es va convertir en el nou cap dels zulu, recolzat per Dingiswayo. El 1817 Zwide havia esclafat els seus dos principals rivals, i Dingiswayo havia resultat mort en els enfrontaments. Shaka va reagrupar els Mthethwa vençuts i dispersats, i va acabar derrotant el mateix Zwide el 1818. Va usar de forma innovadora la tàctica d'encerclament de l'enemic coneguda com a "cap de búfal", i va fer servir les llances curtes com a principal arma. A partir d'aleshores Shaka anirà derrotant i incorporant al seu regne tot un seguit de grups nguni veïns. En molts casos els caps derrotats que acceptaven subordinar-se a Shaka conservaven la seva posició, però si calia, els substituïa per caps de la seva confiança. Els joves dels grups incorporats s'integraven als regiments zulu, i residien en campaments militars, on tenien cura dels ramats i dels camps del rei. Els atacs dels guerrers permetien incrementar el nombre de caps de bestiar i de noves incorporacions als regiments. Els guerrers havien de ser fidels a Shaka, que era qui els oferia el bestiar del qual s'alimentaven, els donava les armes i la possibilitat d'adquirir prestigi militar, i els havia de donar permís per casar-se un cop acabat el seu llarg període de servei militar, així com alguns caps de bestiar per establir-se com a nous caps de família (9). L'expansió ràpida i violenta dels zulu va agreujar la inestabilitat que ja existia a la regió i va iniciar un període de conflictes i migracions massives conegut com la *mfecane* (10).

Els nguni a Zimbabwe

En aquest context de violència, que afectava bona part de l'Àfrica Austral a principis del segle XIX, diversos grups de població nguni van emigrar cap al nord, i van acabar arribant a l'altiplà zimbabwès (11). Entre el 1827 i el 1836 els nguni de Nxaba es van establir a les terres altes de l'est del país, i des d'allí van fer ràzzies contra les regions de Manyika, Teve

i la mateixa Sofala. Uns altres nguni, encapçalats per Zwangendaba, es van establir al riu Mazoe, i es van enfrontar a la gent de Nxaba, fins que van ser derrotats i forçats a creuar el riu Zambesi el 1835. Llavors van arribar els gaza de Soshangane, que van esclafar els seguidors de Nxaba i també els van obligar a marxar més enllà del Zambesi. Dos anys més tard, serà una epidèmia de varola la que farà emigrar els gaza, en aquest cas cap a Moçambic.

Els diferents caps shona, que estaven dividits en entitats polítiques molt petites, no van ser capaços de fer front als invasors, que tenien una organització militar molt superior. Només el regne del Changamire dels rozvi els podrà plantar cara. El 1831 grups de població sotho dirigits per Mpanga van ser els primers a atacar als Mambo rozvi, que els van derrotar. El mateix els passarà als nguni de Ngwana Maseko poc després. Finalment, el 1837 els nguni de Nyamasana sí que seran capaços de derrotar als rozvi, i el Mambo Chirisamburu resultarà mort.

Els shona van patir una dècada de violència i saquejos, als quals tenien una capacitat molt limitada de fer front, però va ser un període força breu. Cap al 1838 tots els grups d'emigrants nguni havien marxat cap al nord o cap a l'est. El regne dels rozvi no es va col.lapsar del tot, malgrat haver perdut la majoria dels seus ramats a mans dels invasors. Les defenses de la capital, Danangombe, es van reconstruir. Els nguni, que havien arrasat el territori del Mutapa, tampoc s'hi quedaran (12). Mentre els shona es refeien d'aquests anys de desastres, a la zona oest de l'altiplà arribaven uns nous invasors, que aquest cop sí que es quedarien.

Els ndebele

Mzilikazi era el cap dels Khumalo, un petit clan subordinat al líder dels Ndwandwe, Zwide. Quan Zwide i Shaka es van enfrontar per aconseguir l'hegemonia regional, Mzilikazi va abandonar al seu teòric superior i es va passar al bàndol de Shaka. Un cop al servei del rei zulu, va poder continuar al capdavant del seu propi regiment. El 1821 va tenir un enfrontament no gaire clar amb Shaka i va decidir fugir, en previsió d'un possible atac que el sotmetés completament, tot creuant el Drakensberg i entrant al Transvaal (13).

Quan Mzilikazi va marxar del Natal, només l'acompanyaven unes tres-centes persones, la majoria homes joves i forts, ja que les dones, nens i ancians, no eren prou ràpids per seguir-lo en la seva fugida, i els zulu els havien atrapat (14). Els guerrers de Mzilikazi, es van

establir un temps a l'est del Transvaal, i dos anys més tard van marxar cap a la zona del riu Vaal, d'on tornaran a emigrar el 1827 per situar-se a la regió ocupada actualment per la ciutat de Pretòria. Mancat com estava de dones i nens, Mzilikazi es va dedicar a fer ràzzies contra els pobles sotho que vivien a les terres per on passava, en capturava les dones i incorporava els joves als seus regiments. També va sotmetre a tribut alguns grups veïns, per tal d'obtenir-ne gra, pells, ivori i eines de ferro. Quan ho creia necessari, substituïa els caps vençuts per d'altres de més fidels. Alguns nguni que fugien de la violència que continuava al Natal van venir a reunir-se amb els ndebele. Situat en una zona fèrtil i de bones pastures, el regne de Mzilikazi va anar creixent. Eren coneguts pels sotho com a "ndebele", que pot voler dir "viatgers", o "els que s'amaguen de la vista" (darrere dels seus grans escuts) (15). El 1829 un missioner escocès anomenat Robert Moffat va trobar-se amb Mzilikazi i els seus ndebele al Transvaal. El rei, que coneixia el poder dels blancs, sobretot dels britànics, tenia molt interès a mantenir-hi bones relacions i a evitar qualsevol conflicte. També esperava poder utilitzar els missioners com a intermediaris en futures negociacions amb el govern del Cap i, potser, aconseguir que li facilitessin armes de foc. Mzilikazi i Moffat van congeniar molt i, tot i que la trobada va ser breu, van començar una correspondència continuada durant uns anys (16).

La fugida al Transvaal no havia estat suficient per allunyar el perill d'atacs zulu. El 1832 Dingane, el seu nou rei, va enviar alguns regiments a capturar el bestiar dels ndebele (17). Es va produir un enfrontament molt violent, en què els ndebele van poder expulsar els atacants, però van patir nombroses baixes. Mzilikazi ja feia temps que pensava en marxar més a l'oest, per quedar fora del radi d'acció dels zulu. L'atac de Dingane el va acabar de decidir, i amb uns 16.000 seguidors, dels quals 4.000 eren guerrers, va iniciar una nova migració, que l'acabarà portant a la vall del riu Marico.

Durant cinc anys els ndebele es van dedicar a fer ràzzies contra les poblacions tswana locals, algunes de les quals fugiran, i es va produir una crisi alimentària que va ser la causa de moltes morts. Altres tswana van esdevenir tributaris de Mzilikazi, van rebre bestiar per cuidar en nom del rei, i li pagaven tributs en pells, ivori o gra.

El 1835 Moffat va tornar a visitar Mzilikazi, aquest cop acompanyat pel Dr. Andrew Smith, fundador del South African Museum a Ciutat del Cap, que volia explorar la regió del Transvaal i capturar animals salvatges per al Museu. Mzilikazi els va rebre molt bé, i va

decidir enviar dos dels seus consellers al Cap, acompanyats per Smith, per tal d'iniciar negociacions amb el govern britànic. El març del 1836 els consellers van signar un acord amb les autoritats del Cap, que afirmava l'amistat i l'aliança entre els ndebele i els britànics, i en el qual Mzilikazi es comprometia a protegir els europeus que entressin al seu territori.

Tot i l'èxit d'aquesta primera iniciativa diplomàtica de Mzilikazi i la seva voluntat de mantenir bones relacions amb el Cap, la trobada dels ndebele i un altre grup d'europeus no va ser tan amistosa. El 1836 els homes de Mzilikazi van trobar-se amb diversos grups de bóers, els colons d'origen holandès que vivien al Cap, i s'estaven traslladant més enllà de les fronteres de la colònia. Alguns d'ells eren caçadors, altres es trobaven en campaments i intentaven instal·lar-se al Transvaal de forma permanent. En quinze dies d'enfrontaments, els guerrers ndebele van matar uns cinquanta bóers. Sembla que Mzilikazi va ordenar l'atac perquè va interpretar que els bóers eren una amenaça, ja que no l'hi havien demanat permís per endinsar-se al seu territori, ni havien seguit la ruta que ell marcava perquè els estrangers poguessin entrar al regne. Després de les victòries inicials, els ndebele van començar a tenir problemes. Els bóers, ja previnguts, van establir un *laager* o campament circular defensiu a Vergkop, i quan els ndebele els van atacar, van aturar-los i més de 400 guerrers van resultar morts. El 1837, un comando bóer dirigit per Hendrik Potgieter i Gert Maritz, recolzat per poblacions africanes aliades, van atacar i cremar diversos poblats ndebele i els van robar el bestiar.

La situació va esdevenir encara més perillosa quan Dingane, que havia rebut notícies de les derrotes ndebele, va aprofitar per enviar els seus regiments fins a la zona del Marico i va prendre'ls encara més bestiar. Mzilikazi va patir també les ràzzies de grups muntats de Griques i Koranas (18). Quan el novembre del 1837 els bóers el van tornar a derrotar a Maierskop, Mzilikazi va optar per abandonar el país.

Els ndebele entren a Zimbabwe

Mzilikazi volia trobar un territori definitivament allunyat dels zulu i dels europeus, on pogués escapar-se de la violència que sacsejava l'interior de Sud-àfrica en aquells moments (19). La quantitat de gent que el va seguir cap al nord era una mica menor a la del 1832, ja que el 1835-36 els ndebele havien patit una sèrie d'epidèmies, i alguns sothos, tswanes i

ndebeles preferien quedar-se al Transvaal en lloc d'acompanyar el seu rei. Tot i així, unes 15.000 persones marxaran amb ell el 1838.

La dificultat per alimentar tants individus va fer que Mzilikazi decidís dividir la seva gent en dos grups. Uns 7.000 ndebele van anar amb Kaliphi, un dels consellers més importants, els dos fills de Mzilikazi, Nkulumane i Lobengula, i el regent, Mncumbathe. Aquest grup va creuar el riu Limpopo, va arribar al que acabaria esdevenint Matabeleland, i es van instal·lar a la regió de Matopos, on van construir els seus poblats i van plantar algunes collites.

Mentrestant, Mzilikazi s'havia endinsat en territoris que actualment formen part de Botswana, on ho va passar molt malament per trobar aigua i aliments. Volia arribar al Zambesi i travessar-lo, però li va resultar impossible perquè, en aproximar-se al riu, es va trobar enmig de terres infestades de mosca tsetse, que va matar bona part del seu bestiar. Mzilikazi va girar llavors cap a l'est, i entre finals del 1838 i principis del 1839 va establir el seu campament a la zona del riu Bembesi, a Matabeleland.

Mentre Mzilikazi vagava per Botswana, els ndebele de Matopos no tenien cap notícia del seu rei, no sabien si era viu o mort, i volien assegurar-se que un rei seria present a la cerimònia de la collita, que ja era imminent. Els consellers van decidir coronar Nkulumane com a successor de Mzilikazi. A mitjans del 1839 els dos grups es van trobar, i a Mzilikazi no li va fer cap gràcia d'assabentar-se que hi havia un nou "rei" dels ndebele, encara que fos el seu propi fill. Sense pensar-s'ho dues vegades, va fer executar Nkulumane i els consellers que l'havien coronat.

La conquesta de Matabeleland

Quan els regiments de Mzilikazi van entrar a l'altiplà, s'hi van trobar unes poblacions shona dividides políticament, enfeinades a recuperar-se dels atacs i saquejos dels nguni que acabaven de marxar, i amb l'únic poder significatiu – els Mambo dels rozvi – tremendament afeblit per la derrota davant les tropes de Nyamasana (20).

Els ndebele no tindran problemes per establir el seu regne a la zona de Matabeleland, ni per convertir-se en el nou poder hegemònic indiscutible a la regió. Les poblacions shona locals, els kalanga, van ser inicialment esclafats i, després, convertits en tributaris, seguint l'esquema aplicat al Transvaal. Els rozvi s'aniran sotmetent de forma gradual a l'autoritat de Mzilikazi. El regne dels Changamire estava dividit en diverses faccions enfrontades,

sobre les quals els Mambos no eren capaços d'imposar la seva autoritat. A més, els rozvi havien perdut gairebé tot el bestiar en els atacs nguni dels 1820s, i ara Mzilikazi ofería bestiar als qui se li declaraessin vassalls i enviessin joves per integrar-se als regiments ndebele.

Els ndebele no van donar cap oportunitat als rozvi per recuperar el seu antic poder. Els anys 1840 alguns rozvi es van aixecar contra el poder de Mzilikazi i fins i tot van arribar a coronar Tohwechipi com a nou Mambo. La resposta de Mzilikazi va ser fulminant. Els ndebele van atacar i derrotar Tohwechipi, que va haver de fugir cap a la regió de l'antic Gran Zimbabwe. Allí va resisitir fins al 1866, tot i que sense cap possibilitat de formar un autoritat política mínimament forta i autònoma dels ndebele.

Els ndebele i els shona

Un cop afermada la seva hegemonia sobre l'altiplà, els ndebele van establir relacions diferents amb els grups de població shona que hi vivien (21). Certes poblacions shona, normalment les més properes al centre del poder ndebele, es van acabar integrant socialment i culturalment amb els nouvinguts. Aniran adoptant la llengua i els costums dels ndebele, que es veien com a més prestigioses i com a una via d'accés a una millor situació personal. Altres poblacions van esdevenir vassalles, pagant tributs al rei a canvi d'evitar les ràzzies dels guerrers. Aquest tribut podia ser simbòlic, o en gra i altres productes, o en serveis com ara el lliurament de mà d'obra quan se'ls requeria. El rei ndebele acostumava a aprofitar les disputes successòries dels caps shona per ajudar als pretendents que li eren més favorables i submisos.

Altres grups shona, situats en zones perifèriques del regne, es resistien a sotmetre's als nouvinguts, i patien les ràzzies periòdiques dels regiments ndebele. L'status de tributari o resistent moltes vegades era variable, ja que l'arribada al poder d'un cap shona més agosarat podia implicar la fi del pagament del tribut i l'intent de revenja – amb èxit o no – per part dels ndebele. Finalment, les zones més orientals de Mashonaland es trobaven gairebé fora del radi d'acció dels ndebele, i mantenien la seva autonomia de forma pràcticament total.

Els ndebele també van respectar o fins i tot adoptar algunes de les institucions o costums shona. Els nouvinguts necessitaven comerciar amb grups shona, que els oferien eines de ferro o productes agrícoles, i eren les poblacions autòctones les que sabien com utilitzar

millor els recursos naturals del país (22). Tot i la ingerència del rei en als afers interns i les disputes polítiques shona, les autoritats locals es mantindran al seu lloc en molts casos. Els ndebele també van respectar la legitimitat dels sacerdots shona.

Els 1840s els ndebele van estendre el camp d'acció de les seves ràzzies i van començar a actuar en zones de l'est i el nord-est de l'altiplà. Mzilikazi volia accedir d'aquesta manera a les rutes comercials que venien de l'Índic i contactar amb els portuguesos al Zambesi sense haver de passar forçosament pels intermediaris shona (23). El rei desitjava vendre l'or i l'ivori locals per obtenir teixits, granadura i, si fos possible, armes de foc, ja que tenia molt presents les derrotes dels seus regiments davant dels bóers deu anys abans. Després d'esclafar les restes de poder rozvi al sud, a partir del 1853 Mzilikazi també va implantar la seva hegemonia a les regions zambesianes. Les ràzzies dels ndebele a les regions orientals del país van continuar durant la dècada següent.

Fins i tot durant els moments de màxima expansió, però, el poder ndebele fora del centre de Matabeleland no es podia considerar com quelcom equivalent a una sobirania en el sentit occidental. Mzilikazi no controlava aquells territoris ni les seves poblacions, i sovint els tributs eren formals o no s'arribaven a pagar. En d'altres zones la presència dels ndebele era esporàdica o inexistent. Les ràzzies tampoc eren "guerres" en el sentit literal del terme; s'assemblaven més a atacs puntuals, que no impediien les relacions comercials o diplomàtiques amb les autoritats shona durant els llargs períodes de calma. Els atacs eren fets per grups petits contra poblacions shona determinades, no guerres dels "ndebele" com a regne, contra els "shona"; i responien a necessitats específiques: per exemple, els 1860s es volia recuperar el bestiar perdut en una epidèmia.

A més, els shona no estaven pas indefensos, ni eren submisos. Moltes vegades es resistien de forma acarnissada, o es refugiaven en terrenys de difícil accés per als atacants. Les tàctiques defensives i l'ús de coves com a refugi o com a posició defensiva sovint tenien èxit. A partir dels 1870s la importació d'armes de foc des de Sud-àfrica i les bases portugueses a Moçambic oferirà encara més possibilitats de resistència als shona.

El regne dels ndebele

El cor del regne de Mzilikazi es trobava a la zona de Matopos, a Matabeleland. Allí residien el rei i els seus consellers més pròxims o *indunes* (24). La població es trobava dividida en tres grups bàsics: els zansi o ndebele originals provinents del Natal i els seus descendents;

els ehla o sothos i tswana incorporats durant les migracions pel Transvaal; i els holi o shona integrats més recentment. Els zansi i alguns ehla formaven l'elit més poderosa i influent, i els holi ocupaven una posició més subordinada.

Si bé els ndebele, com els shona, basaven la seva estructura social en la llar familiar dirigida per un cap de família, i en la presència de caps locals que agrupaven diverses famílies o diversos poblats, tenien dues institucions característiques: el rei i els *amabutho* o regiments militars. El rei tenia un poder molt gran, que podia esdevenir absolut i tirànic en certs moments i circumstàncies. Però sempre es trobava limitat per la necessitat de tenir en compte les opinions i la influència dels seus *indunes*, així com la voluntat de respectar – almenys en part – l'autoritat dels caps shona locals. Fins i tot algunes personalitats religioses podien gaudir d'influència política.

Els *amabutho* (25) eren regiments formats seguint el model dels zulu, però amb algunes diferències significatives. Estaven integrats per joves del mateix grup d'edat, que residien en campaments separats, participaven en les accions militars que el rei els demanava, i vigilaven els ramats reials. Els nois joves de les poblacions shona incorporades – voluntàriament o per força – s'integraven en aquests *amabutho*. Però, a diferència del cas zulu, els joves en edat militar es podien casar, i els campaments dels *amabutho* acabaven esdevenint poblats comuns, amb diverses famílies i sense cap funció militar específica. Tot i el que certa historiografia havia dit, no es pot considerar el regne ndebele com a basat en un sistema militar, ja que al costat dels *amabutho* sempre existien poblats no militars.

Des del punt de vista religiós, els ndebele tindran un conjunt de creences força eclèctic, que incorporarà elements dels diversos grups de població que s'aniran incorporant al regne (26). Inicialment, creien en un Déu creador, Nkulumkulu, que va ser el primer home, i ell i la seva esposa van rebre la terra, plena de blat de moro i bestiar. No era, però, un culte a un Déu principal, sinó més aviat semblant a la veneració d'un primer ancestre. El culte més important era el que es retia als ancestres morts o *amadlozi*. Cada família i llinatge reverenciava els seus propis *amadlozi*, i el cap del llinatge exercia de sacerdot del culte familiar. Els *amadlozi* del rei s'encarregaven dels afers generals del regne, i el monarca n'era el principal sacerdot. La importància religiosa del rei no es limitava al fet que els seus *amadlozi* tinguessin cura del país, sinó que ell era també l'encarregat de presidir el festival

anual conegut com a *Inxwala*. Aquesta cerimònia, en què el rei sacrificava animals en honor dels seus *amadlozi*, servia per demanar pluja, bones collites o protecció per al regne. Aquestes creences es van veure influïdes per la incorporació de poblacions d'origen diferent al llarg de les migracions del segle XIX. Els sotho i els tswana tenien una creença més forta en un Déu superior, anomenat Modimo, i van fer que els ndebele zansi també anessin atorgant més pes al Deú suprem. A la vegada, en arribar a Matabeleland, els ndebele van entrar en contacte amb el culte dels shona al Déu Mwari. Els nouvinguts ho van respectar, i van incorporar Mwari als seu panteó de déus i esperits venerats. Els ndebele, i el mateix rei, anaven als santuaris de Mwari a demanar-li pluja. Els sacerdots de Mwari gaudien de prestigi i respecte.

L'economia ndebele

Tot i que els ndebele tenien grans ramats de bestiar de tot tipus, afavorits per l'absència de mosca tsetse al centre de Matabeleland, i que la ramaderia era essencial per a la seva economia i estructura social, no se'ls pot considerrar "pastoralistes" (27). Igual com en el cas dels shona, la seva activitat econòmica bàsica era l'agricultura. Conreaven blat de moro i, en alguns llocs, tabac i cotó. Eren capaços d'emmagatzemar el gra sota terra per protegir-lo de les llagostes i preservar-lo per als anys de mala collita. Quan es produïen sequeres, també podien vendre part del seu bestiar als shona a canvi de gra i altres aliments.

La terra era considerada com a propietat del rei, que la distribuïa entre els seus caps, i ells la repartien entre els caps de família. Seguint unes tècniques semblants a les dels shona, les famílies ndebele desbrossaven el tros de terra que se'ls atorgava, feien tanques al voltant per allunyar el bestiar i els animals salvatges, les dones plantaven abans de les pluges, i els homes i nens les ajudaven en la recol·lecció. Cada 10 anys més o menys, calia abandonar els camps exhaurits i utilitzar-ne de nous.

Un nou rei

El fundador del regne ndebele, Mzilikazi, va morir el 1868 i la seva successió va ser llarga i complicada (28). Es va obrir un interregne de dos anys, que va acabar amb l'entronització el 1870 del seu fill, Lobengula. Havia nascut el 1833, i el 1839 es va haver d'amagar per evitar la ira del seu pare quan va reunir-se amb el grup de ndebele establerts a Matopos, i que havien nomenat rei el seu germà, Nkulumane. Un cop passat el moment de màxima tensió, Lobengula va poder tornar i educar-se al costat del seu pare.

Lobengula era un home d'una intel·ligència política considerable, que sabia fer-se respectar, però que sempre tindrà problemes per gaudir del grau d'autoritat que havia assolit el seu pare. En primer lloc, la successió no va ser simple, i sempre es va mantenir viu el perill de les reclamacions d'altres pretendents o de sectors descontents de la societat ndebele. En segon lloc, Lobengula era menys propens a l'ús de la violència i la força militar per solucionar els conflictes, i alguns ndebele ho consideraven un signe de feblesa.

L'arribada dels europeus

En els anys d'establiment de l'hegemonia ndebele a l'altiplà zimbabwès, la presència d'europeus a la zona era gairebé inexistent. Portugal havia reobert temporalment la *feira* de Zumbo el 1820, però la va haver de tancar altre cop el 1836 per culpa de les ràzzies dels diversos grups nguni a la zona (29). Durant les dècades dels 40 i 50 els portuguesos van intentar revifar els seus contactes amb Mashonaland i amb els mateixos ndebele. Volien encoratjar l'exportació d'ivori cap Moçambic venent armes de foc i teixits als ndebele, i també recuperar els vells lligams comercials amb els shona, que ara estaven demanant armes per protegir-se dels ndebele. Lisboa també desitjava afermar el seu control polític directe sobre els *prazeiros*. El Regne Unit pressionava cada vegada més els portuguesos perquè abolissin el tràfic d'esclaus a les seves colònies, i els *prazos* eren coneguts per la seva participació en aquest comerç. A Portugal mateix, els sectors liberals aspiraven a retallar tant el comerç d'esclaus com el poder dels *prazeiros*, per tal d'atreure colons i impulsar la producció agrícola a Moçambic. Els *prazos* es veien com a obstacles al desenvolupament econòmic de la colònia.

El 1854 es va decretar l'abolició legal dels *prazos*, i alguns d'ells van ser ocupats per tropes portugueses. Però la mesura, naturalment, va provocar l'hostilitat dels *prazeiros*, que en alguns casos van ser capaços de resistir els atacs d'un exèrcit portuguès encara feble. Molts dels esclaus que ara no es podien vendre per culpa de les mesures restrictives imposades a la costa, van passar a engruixir els exèrcits dels *prazeiros*, que així podien plantar cara més decididament al govern. Sense una potència econòmica o militar real, els portuguesos no van ser capaços de plantejar-se un retorn a l'altiplà.

El Regne Unit havia fet la seva aparició a l'Àfrica del Sud durant les guerres napoleòniques. En el marc d'aquest conflicte europeu, els anglesos van ocupar la colònia holandesa del Cap els anys 1795-1803 i de nou el 1806, amb l'objectiu d'assegurar-se el control de la ruta

marítima cap a l'Índia. En el acord de pau que van seguir la derrota de Napoleó, els britànics es van assegurar la continuïtat de la seva presència al Cap, que no va ser retornat als holandesos (30). Londres no tenia cap voluntat d'expansió territorial a la regió i, tal com havien fet els portuguesos i els holandesos abans, es preocuparà bàsicament de controlar les rutes navals cap a l'Orient. Entre el 1811 i el 1812 el govern va intentar fixar la frontera al riu Fish, i no anar més enllà.

La complicació més gran per a aquesta política residia en la presència d'una important població de colons d'origen holandès, els coneguts com a bóers o afrikaners. Integrats per una barreja d'immigrants holandesos, hugonots protestants francesos i alguns alemanys, els afrikaners havien evolucionat cap a la creació d'una cultura particular, diferenciada de l'holandesa metropolitana, i es ressentien de la imposició d'un govern estranger al seu país. Particularment negatives els semblaven les mesures preses pels britànics per aturar l'expansió del Cap vers l'interior, i la nova política de relacions amb els africans. La presència al Cap d'alguns administradors liberals, i la influència creixent de les missions protestants britàniques van desembocar en una sèrie de mesures legals que milloraven l'estatus dels africans de la colònia. Es van suavitzar les lleis laborals que afectaven als treballadors khoi, i el 1828 es va aprovar una directiva que establia la igualtat legal entre blancs i khoi. El 1834 es va abolir l'esclavatge i, tot i que es preveïen fòrmules que lligaven temporalment els exesclaus als seus antics amos, passat un temps esdevenien lliures completament.

A principis dels anys 30 el descontentament dels afrikaners s'havia intensificat, i un nombre significatiu d'ells van decidir marxar de la colònia i instal·lar-se en els territoris més enllà de la frontera. Va ser el Gran Trek, que va portar grups de bóers dispersos i desunits cap al Natal, el riu Orange i el Transvaal. Acostumaven a marxar en caravanes formades per grups de familiars i veïns, normalment sota el comandament d'un líder, i s'enduien el seu bestiar i els seus servents. Tenien una capacitat militar prou destacada, basada en la cavalleria, les armes de foc, i les tàctiques de comandos per atacar i de *laager* per defensar-se. La seva divisió política i el seu nombre limitat, però, impossibilitaven la realització de campanyes llargues. Tot i així, seran capaços d'infringir algunes derrotes importants als zulu al Natal i, com hem vist, als ndebele de Mzilikazi al Transvaal.

Amb la seva inesgotable voluntat per expandir les fronteres i arribar a nous territoris, els afrikaners desitjaven accedir a les terres situades més enllà del Limpopo, però coneixien la presència i la previsible hostilitat dels ndebele, a qui ells havien foragitat del Transvaal vint anys abans (31). Després de diversos contactes diplomàtics, el 1853 el president del Transvaal, Andries Pretorius va enviar Frans Joubert a negociar amb Mzilikazi. El rei i Joubert van signar un acord d'aliança, que afermava l'amistat entre els dos països, permetia l'accés de caçadors bóers a Matabeleland, i establia mecanismes d'arbitratge en el cas de conflictes. Els primers caçadors no començaran a arribar fins a principis de la dècada dels 60. Seran homes com Jan Viljoen o com Henry Hartley, un anglès, que establirà una relació molt estreta amb Mzilikazi.

El 1854 Robert Moffat va tornar a visitar el seu vell amic Mzilikazi (32). El seu gendre, David Livingstone, estava explorant la zona des del 1853, i el 1855 havia estat el primer europeu a veure les catarates del riu Zambesi, que va batejar com a Victòria. Després de diverses trobades, Moffat va obtenir el permís per establir una missió de la London Missionary Society (LMS) a Inyati. El rei mantenia els mateixos objectius que havia buscat al Transvaal en les primeres trobades amb el missioner. Esperava que els religiosos l'ajudessin a establir relacions comercials i diplomàtiques amb el Cap i que li fessin arribar armes de foc i eines. Mzilikazi encara no estava prou segur que els zulu o els bóers no l'ataquessin com havien fet durant els anys 20 i 30.

El 1860 Moffat va marxar, deixant la missió a càrrec del seu fill John. Els missioners no tindran gaire èxit, ja que als objectius més terrenals que havien impulsat Mzilikazi a permetre la seva arribada, s'hi afegirà una actitud ben poc encertada per part seva. Els nousvinguts es dedicaran a predicar la religió cristiana de forma estricta i gairebé fanàtica, i no mostraran cap tipus de respecte pels costums ni per la cultura ndebele. No és d'estranyar que quan es van produir una epidèmia de varola, i un brot greu de malaltia del bestiar, els ndebele culpessin els missioners del desastre.

Lobengula i els europeus

Lobengula mantindrà bones relacions amb els europeus, en uns anys en què la seva presència a Matabeleland creixerà de forma significativa, així com el seu interès per les possibles riqueses de la zona. El nou rei va continuar la política d'amistat amb els missioners, i va permetre que la LMS obrís una nova missió a Hope Fountain el 1870. El

1879 els catòlics van fer acte de presència al territori, i els jesuïtes van rebre el permís del rei per instal·lar una missió a Bulawayo (33).

Ja en els darrers anys de regnat de Mzilikazi - per voluntat seva i també per canvis en la situació econòmica de la regió - les relacions comercials entre els ndebele i els europeus es van intensificar (34). La demanda creixent d'ivori al Cap i a Europa va provocar l'arribada de més caçadors blancs a la recerca d'elefants, i un augment en les compres d'armes de foc per part dels mateixos ndebele, ja fossin provinents de les colònies europees del sud com dels *prazos* portuguesos. El descobriment de diamants a la regió sud-africana de Kimberley va provocar un augment de la venda de bestiar ndebele a les mines, i el creixement de l'emigració de treballadors cap allí. Els treballadors acostumaven a ser ndebele holi o shones pobres, que volien treballar-hi un temps, acumular diners per comprar bestiar i altres productes, i així millorar la seva posició dins la societat i l'economia ndebele un cop tornessin.

Lobengula intentava trampejar amb la nova situació tan bé com podia, basant-se en la política del seu pare: mantenir les bones relacions amb els europeus, evitar com fos un enfrontament armat, i utilitzar la seva presència a Matabeleland per obtenir beneficis diplomàtics (tractats d'amistat), comercials (venda d'ivori i bestiar, redistribució de mercaderies importades entre els seus súbdits) o militars (compra d'armes de foc). De moment, tot semblava funcionar prou bé, però ja començaven a aparèixer els primers signes de futurs perills.

L'amenaça més greu no la representaven els caçadors, exploradors, missioners o comerciants, sinó els europeus que van començar a pensar en l'explotació directa dels recursos - especialment minerals - del país. El 1865 Hartley havia trobat restes de les antigues mines de Mashonaland i en un nou viatge el 1867, acompanyat pel naturalista alemany Karl Mauch, va trobar or a la regió de Tati i a Mashonaland. Els dos viatgers van exagerar-ne molt les quantitats i les possibilitats futures, i els rumors es van disparar al Cap i a Londres. Fins i tot es van crear dues companyies per explotar els suposats jaciments: la London & Limpopo Mining Company de Sir John Swinburne i la South African Gold Fields Exploration Company. Totes dues van rebre la concessió de drets d'explotació minera per part de Lobengula entre el 1870 i el 1871, a canvi de pagaments anuals en

metàl·lic, però aviat la realitat es va acabar imposant, i pocs anys després les dues companyies van acabar tancant (35).

CAPÍTOL 3

LA CONQUESTA BRITÀNICA

Bóers i anglesos a l'Àfrica Austral

Tot i l'augment de la presència d'europaus a Matabeleland a partir dels anys 1859 i 1860, la perspectiva d'una conquesta d'aquells territoris era encara una possibilitat molt llunyana. La principal potència a la regió, el Regne Unit, no tenia previst cap pla d'expansió territorial, i la seva preocupació bàsica era afermar el control i la seguretat del Cap. Ja hem vist com els portuguesos eren prou febles com per no poder ni tan sols assegurar el control del seu propi territori a Moçambic. I els estats bóers tampoc semblaven representar una amenaça a curt termini ni per a Lobengula ni per a l'hegemonia britànica a l'Àfrica Austral. Els *trekkers* s'havien establert al Natal, a la costa, i a les regions del riu Orange i del Transvaal, a l'interior, on havien tingut greus problemes per construir estructures polítiques estatals mínimament unificades i eficients (1). Els britànics només es van preocupar de les seves activitats a principis dels anys 40, quan la seva presència al Natal va semblar que podia desembocar en l'establiment d'un estat independent i amb accés a la costa índica molt a prop del Cap, o provocar un enfrontament amb regnes africans propers, que acabés precipitant una intervenció britànica. Per evitar qualsevol d'aquestes contingències el Natal va ser annexat pel Regne Unit el 1845. A l'interior, en canvi, després d'una breu ocupació anglesa, els bóers van veure reconeguda la seva independència el 1852 i el 1854. Es van crear dues entitats polítiques: l'Estat Lliure de l'Orange i el Transvaal.

El primer moviment expansiu per part del Regne Unit es va produir arran de les descobertes d'importants jaciments de diamants a la regió de Kimberley, situada en una zona propera a la frontera entre el Cap i l'Estat Lliure de l'Orange, en territoris dominats per diversos caps Griqua (2). El descobriment va suposar un gran impacte polític i econòmic per a la regió. Per primer cop es van atreure inversions considerables de capital, i la mineria i la seva indústria auxiliar van guanyar pes davant de l'activitat fins aleshores majoritària: l'agricultura. Es va produir un augment de la demanda de mà d'obra i l'arribada de treballadors migrants des de tots els territoris sud-africans. Les mines també van fer més urgent la necessitat de construir un ferrocarril de connexió amb la costa. Els lligams econòmics entre les quatre colònies sud-africanes es van fer més estrets. Davant de les disputes frontereres, de la inestabilitat política de la zona i de la riquesa dels jaciments, el

1871 el Regne Unit va fer valer la seva posició de força i va annexar la zona diamantífera, coneguda com a Griqualand.

Després d'aquesta extensió puntual de territori, el govern conservador a Londres va voler impulsar una estratègia expansiva a Sud-àfrica, no tant amb la voluntat d'aplicar un imperialisme territorial *per se*, com amb el desig de provocar un reequilibri polític a la zona, que permetés alhora afermar l'hegemonia britànica, i reduir les responsabilitats i les despeses metropolitanes (3). El pla, ideat pel Secretari de Colònies, Lord Carnarvon, preveia l'annexió de diversos territoris africans encara independents prop del Cap i el Natal, eliminant així el perill de futures guerres fronteres; i la incorporació de les repúbliques bóers a una federació sud-africana sota sobirania britànica. D'aquesta manera s'asseguraria de forma permanent l'hegemonia de Londres a la zona, el control del Cap, i es podrien traspasar els afers interns, la defensa – i les despeses que comportaven – a un govern federal autònom a l'estil del del Canadà. A més, es podria accelerar el desenvolupament econòmic de tota la regió i accedir més fàcilment a la mà d'obra africana que ara quedava més enllà de les fronteres colonials.

Durant la dècada dels anys 1870, els britànics van conquerir els territoris dels xhosa que encara restaven independents a la zona del Transkei, i el 1877 van annexar-se de forma pacífica el Transvaal. Aquella república, endeutada i implicada en un greu enfrontament militar amb els pedi, no va poder ni –aparentment- va voler oposar resistència.

Les coses es van començar a torçar amb la derrota de les tropes britàniques que havien iniciat la conquesta de Zululand. A la batalla d'Isandhlwana, el gener del 1879, més de 1.000 soldats van morir a mans dels guerrers del rei Cetshwayo. Tot i que el regne va ser ocupat posteriorment, i Cetshwayo va ser enviat a l'exili, el desastre va facilitar la caiguda del govern del primer ministre Disraeli. Poc després, el 1880 els bóers del Transvaal van decidir revoltar-se per recuperar la independència perduda. L'exèrcit britànic va patir una altra derrota humiliant a Majuba Hill el 1881. I l'Estat Lliure de l'Orange s'havia negat des del principi a unir-se a la federació ideada per Carnarvon. Davant de tot això, el govern liberal de William Gladstone, molt reticent a les expansions territorials i a les aventures colonials, va optar per evacuar el Transvaal.

Tot i aquesta retirada i les altres mostres de feblesa militar, la posició britànica semblava encara prou ferma. Havia annexat els principals regnes africans que quedaven fora del seu

domini; les repúbliques bóers eren pobres i dependents dels ports sota sobirania britànica per al seu comerç; i l'única font significativa d'ingressos a la regió, els diamants de Kimberley, estaven sota control anglès.

Els canvis en la política regional

Els veritables problemes per als britànics van arribar tres anys més tard. El 1884, després d'un malentès diplomàtic amb el canceller Bismarck, Alemanya va decidir instaurar un protectorat sobre la costa de l'Àfrica del Sud-Oest (actual Namíbia) (4). L'arribada dels alemanys va provocar una alarma considerable a Londres i moltes protestes al Cap. Per primer cop, el Regne Unit es trobava amb la presència d'una potència europea de primera fila establerta a les proximitats d'un territori estratègic i essencial per a l'Imperi. Existia el perill addicional – almenys en la ment dels oficials britànics a Londres i a Ciutat del Cap – d'una possible connexió territorial entre els bóers del Transvaal i els alemanys de l'Àfrica del Sud-Oest, que encerclarien el Cap, privant-lo d'accés a l'interior del continent, i amenaçant la base naval en cas d'una futura guerra. Per evitar aquesta possibilitat, el 1885 els britànics van declarar un protectorat sobre Bechuanaland (l'actual Botswana), tallant així les rutes d'unió entre bóers i alemanys.

La tranquil·litat els va durar molt poc, ja que només un any després es va produir l'esdeveniment que marcaria de forma definitiva l'evolució política de l'Àfrica Austral fins a principis del segle XX. El 1886 es van trobar a la regió del Witwatersrand, prop d'on s'aixecaria la ciutat de Johannesburg, uns enormes jaciments d'or. Aquest fet no només tindria una gran significació econòmica, sinó que va suposar la ruptura de l'equilibri de forces a la regió (5).

Amb la descoberta de l'or, el Transvaal passava de ser una república pobre i endeutada a convertir-se en el centre econòmic de la regió. Aconseguia ingressos que li permetien reforçar-se militarment i planejar la construcció d'un ferrocarril propi que, usant els ports de Moçambic, donés als bóers una sortida al mar independent de les colònies britàniques. D'aquesta manera la possibilitat d'una federació de les colònies sud-africanes sota control del Regne Unit s'esvaïa del tot. A més, eren les economies del Natal i el Cap les que ara passaven dependre del Transvaal. La dependència econòmica, juntament amb la presència d'una forta població afrikaner al Cap, feien témer als anglesos una possible aproximació

política de tots els bóers de la regió, i la futura creació d'un estat unificat, no sota la Corona, sinó independent i dominat pels afrikaners.

En aquest context, les regions al nord del Limpopo assumien una nova importància. El Transvaal mai havia amagat les seves intencions expansionistes vers aquests territoris i ara, amb un estat fort i ric al darrere, només era qüestió de temps que els *trekkers* es decidissin a creuar el riu. Si ho feien, no només tancaríen del tot una futura via d'expansió política i comercial per al Cap, sinó que tornarien a fer possible una connexió territorial amb l'Àfrica del Sud-Oest a través de territoris situats al nord de la Bechuanaland britànica. L'ocupació d'aquest protectorat hauria estat inútil i només hauria servit per carregar el pressupost britànic amb una administració deficitària. A sobre, hi havia rumors creixents sobre la possibilitat de trobar or en grans quantitats a Matabeleland o Mashonaland, i després de les descobertes al Transvaal aquestes perspectives semblaven més fiables que mai. Si un "Segon Rand" queia en mans dels bóers, encara els reforçaria més, i faria definitiva la subordinació de les colònies britàniques a Pretòria.

Per si tot això no fós suficient, el govern britànic s'havia d'enfrontar a una altra amenaça, la de Portugal (6). Lisboa estava igual d'alarmada que Londres davant la perspectiva que els afrikaners o alguna potència europea ocupés les terres de l'Àfrica Central que considerava seves per "drets històrics". Durant els anys 1880 els portuguesos van realitzar diversos intents d'estendre la seva àrea de control, pactant amb els *prazeiros* si feia falta, per tal que els ajudessin a refermar la seva sobirania. No només aspiraven a ocupar parts de Mashonaland, sinó que s'havien enfrontat a les missions escoceses que s'havien establert més al nord, a Nyasaland (l'actual Malawi). A Escòcia hi havia una forta mobilització popular per evitar que les missions caiguessin en poder d'un país catòlic i conegut pel seu maltracte als africans i la seva connivència amb els esclavistes.

El govern conservador de Lord Salisbury i l'Alt Comissari britànic per a l'Àfrica del Sud (7), Sir Hercules Robinson, veien les perspectives molt negres. Si es permetia que el Transvaal s'annexionés Matabeleland i Mashonaland, s'esfumava qualsevol possibilitat de redreçar l'equilibri de poder regional i reduir la dependència del Cap i el Natal vers la república. I s'obria la porta a una possible connexió territorial entre bóers i alemanys. La possibilitat que Portugal acabés dominant la zona tampoc els satisfia, ja que igualment

deixava el Cap “tancat” en les fronteres actuals, i la pèrdua de Nyasaland provocaria una crisi política a Escòcia.

L'única opció satisfactòria semblava ser l'annexió britànica, que permetria aturar els alemanys i els portuguesos, salvar les missions, i encerclar el Transvaal pel nord, tallant-li les rutes de futura expansió. Si, per sort, el “Segon Rand” finalment es materialitzava, les noves riqueses podrien compensar el poder econòmic del Transvaal i ajudar a recuperar l'hegemonia anglesa. Però tot això implicava l'ocupació d'enormes extensions de terreny, amb la conseqüent possibilitat de xocs armats amb els regnes africans de la zona, i la certesa de grans despeses. El Regne Unit ja perdia diners a Bechuanaland, i ara caldria d'administrar Matabeleland i Mashonaland, on podien existir jaciments minerals, però no era segur ni de bon tros. Per no parlar de les regions al nord del Zambesi i al voltant del llac Nyasa, que no tenien cap perspectiva d'aportar ingressos. Les alternatives eren ben pobres: o abandonar l'Àfrica Central i acceptar el canvi d'equilibri de forces a la zona, tot renunciant a una futura federació sud-africana sota sobirania britànica; o ocupar enormes territoris, que costarien grans quantitats de diners. La solució al problema l'aportaria Cecil Rhodes.

Rhodes

Cecil John Rhodes havia nascut a Bishop's Stortford, Hertfordshire, el 5 de juliol de 1853 (8). El seu pare era un pastor anglicà i la seva mare provenia d'una família de banquers i polítics. El 1868 el seu germà Herbert va emigrar al Natal, i ell se li va unir el 1870, impulsat pel desig d'aventura. Herbert havia comprat una granja per plantar-hi cotó, però s'havia traslladat ràpidament a Kimberley, per provar fortuna amb els diamants. Cecil es va haver d'encarregar de la primera collita, cosa que farà amb molt d'èxit, però el 1871 també va marxar cap a Kimberley.

A les mines els va anar molt bé, i aviat van acumular una fortuna considerable tant amb els jaciments de diamants, com amb l'explotació d'una màquina per fabricar gel i gelats. A mitjans dels anys 70 van saber com prosperar en uns moments de crisi de l'explotació dels diamants, provocada per la caiguda dels preu internacionals, les inundacions de les mines per culpa de les abundants pluges, i la necessitat d'inversions més grans en maquinària per explotar jaciments més profunds. Una nova llei aprovada el 1876 permetia posseir un nombre il·limitat de jaciments i afavoria la creació de companyies més grans i

capitalitzades. Rhodes ho va aprofitar per comprar més mines i per llogar bombes d'extracció d'aigua. El 1880, en associació amb Charles Rudd, un altre destacat miner i comerciant de Kimberley, van fundar la De Beers Mining Company, que acabarà dominant de forma aclaparadora la producció i la comercialització dels diamants (9).

Els anys 70 també seran l'època de formació intel·lectual i ideològica de Rhodes. El 1873 i el 1876-78 va anar a estudiar a l'Oriel College de la Universitat d'Oxford. En part per la seva experiència sud-africana, i en part per les influències intel·lectuals que va rebre a la universitat, Rhodes desenvoluparà una ideologia marcadament imperialista, acompanyada d'un fort sentit de missió personal. El juny del 1877, amb només 24 anys, va escriure la seva "Confessió de Fe", on defensava la superioritat de la raça anglosaxona i la necessitat que l'Imperi britànic s'estengués per tot el món, per tal de civilitzar-lo. Proposava la creació d'una societat secreta que treballés per a l'expansió imperial, impulsés l'elecció de parlamentaris pro-britànics als parlaments colonials, i fins i tot provés de recuperar els Estats Units. En cas de morir, deixava la seva fortuna en mans del Secretari del Colonial Office per tal que fes efectius els seus projectes (10).

Des de principis del anys 80 Rhodes va començar a treballar per aconseguir el poder polític que creia que necessitaria per tal d'assegurar el seu poder econòmic i dur a la pràctica els seus objectius imperials. El 1881 va resultar escollit diputat al parlament del Cap en nom d'una circumscripció electoral de Griqualand, i va comprar la majoria d'accions del grup de premsa Cape Argus per assegurar-se una tribuna pública. Des d'aleshores la seva activitat econòmica i la política aniran inseparablement lligades. La seva voluntat per augmentar la seva fortuna no responia només al desig de riquesa, sinó al convenciment que, sense diners, li seria impossible d'assolir els seus objectius polítics. En un discurs pronunciat a Ciutat del Cap el gener del 1894, Rhodes recordava haver-li dit al general Gordon: "No ens serveix de res tenir idees vagues; no ens serveix de res deixar córrer la imaginació; si tenim idees imaginatives hem de tenir lliures, xílings i penics per dur-les a terme" (11). Al llarg de la seva carrera, Rhodes va buscar diners i poder, però mentre sempre estava disposat a gastar diners per assolir objectius polítics, no es plantejava renunciar-hi per estalviar-se despeses.

El 1883, abans fins i tot de la irrupció alemanya a la zona, Rhodes ja defensava al Parlament la necessitat d'expandir les fronteres del Cap vers el nord. A l'agost va fer un discurs referint-se a aquells territoris com al "Canal de Suez" de la colònia. Era necessari

avançar cap a l'Àfrica Central per assegurar mercats comercials al Cap, fer més rendible el ferrocarril de Kimberley, evitar l'expansió del Transvaal, i afermar l'hegemonia britànica a la regió. El 1884-85 va ser un dels impulsors de la declaració del protectorat britànic a Bechuanaland.

Quan es va descobrir l'or del Rand, Rhodes hi va comprar drets miners, però no tindrà tanta sort ni encert com a Kimberley. Inicialment es va mostrar escèptic amb les possibilitats de les mines d'or, que requerien una inversió de capital molt més gran que els diamants, i Rudd tampoc n'era gaire partidari. A vegades va comprar terres que no contenien jaciments destacables. Tot i així, entre el 1887 i el 1888 es va associar amb Alfred Beit, un financer jueu amb grans interessos en l'explotació de l'or, Barney Barnato, un altre inversor jueu establert a Kimberley, i els Rothschild a Europa, i van crear la Gold Fields of South Africa, una de les companyies més fortes del Rand. Amb la seva típica manera de barrejar els interessos econòmics i la política, el 1888 va elaborar un nou testament on deixava gairebé un milió de lliures a Lord Rothschild per tal que impulsés la seva societat secreta a favor de l'expansió de l'Imperi (12).

En aquells anys ja havia fixat la seva atenció en Matabeleland i Mashonaland. Igual com feien les autoritats del Cap i del Colonial Office, Rhodes estava preocupat per la possibilitat que els alemanys i els bóers s'unissin, i que aquella regió caigués en mans del Transvaal. Sobretot si resultava que s'hi acabaven trobant jaciments minerals.

La situació a Matabeleland

Sense que Lobengula hi tingués gran cosa a veure, el manteniment de la independència del seu regne s'havia anat posant en perill. L'amenaça provenia dels canvis en les relacions polítiques i econòmiques entre els diferents poders europeus, però també d'un canvi en la percepció de l'estat ndebele per part dels europeus que hi residien.

Alguns comerciants del Cap van començar a veure el poder dels ndebele com un límit o un perill per a l'extensió del comerç amb Matabeleland i els territoris veïns. I certs oficials britànics veien Lobengula i els seus guerrers com una amenaça per a la seguretat de la regió, igual com havien vist els zulu deu anys abans (13). Els missioners també feia temps que, malgrat les bones relacions que tenien amb el rei ndebele, consideraven que el manteniment d'aquella monarquia els era perjudicial (14). En vint anys de presència a Matabeleland, no havien aconseguit ni una sola conversió, i entre el 1881 i el 1883 només

en van fer una dotzena (15). L'excés de zel en la predicació dels dogmes del cristianisme i la manca de respecte dels costums africans per part dels missioners, juntament amb la poca col.laboració de Lobengula a l'hora d'afavorir la conversió dels seus súbdits, havien fet fracassar les esperances missioneres. Els enviats de la London Missionary Society havien arribat a la conclusió que calia eliminar la independència ndebele i el sistema polític en què es sustentava si es volia aconseguir l'evangelització del territori.

A poc a poc, entre la població europea resident a Matabeleland s'anava estenent una visió estereotipada dels ndebele, que barrejava l'observació empírica de les seves accions, les idees preconcebudes sobre els africans que mantenien la majoria de colons a l'Àfrica del Sud, i la necessitat de justificar el seu desig d'acabar amb la monarquia de Lobengula (16). L'hegemonia dels ndebele a la regió i la violència evident dels seus atacs contra els shona van portar a la construcció d'una imatge dels ndebele com a guerrers sanguinaris, a semblança dels zulu de Shaka, i dels shona com a víctimes indefenses. Es va exagerar el poder territorial real de Lobengula sobre els shona que vivien fora del centre de Matabeleland i la importància de les ràzzies a què sotmetia als shona. També va anar incrementant-se la visió de Lobengula i el seu poder com a tirànics i brutals amb la seva pròpia població. Els mateixos ndebele col.laboraven en la construcció d'aquest estereotip quan exageraven la quantitat d'enemics morts en els atacs o minimitzaven la resistència shona. A Lobengula tampoc el perjudicava que els europeus pensessin que "dominava" tot l'altiplà.

D'aquesta manera, entre determinats sectors d'opinió europea, sobretot britànics, a Bulawayo i al Cap es va anar obrint pas el convenciment que calia eliminar la monarquia ndebele i declarar un protectorat britànic a la zona. Els ndebele i els shona serien així conquerits i alliberats a la vegada: els uns del poder tirànic del seu rei i els altres dels sanguinaris atacs dels seus veïns.

Davant de tot això, Lobengula es trobava en una situació molt incòmoda (17). Seguia convençut de la necessitat de mantenir una bona relació amb els europeus, especialment els britànics. Però a la vegada volia preservar la independència del seu regne, i mantenir la fidelitat dels seus súbdits, alguns dels quals veien amb preocupació les estretes relacions del rei amb els europeus i l'increment de la presència de blancs al territori. Alguns *indunes* influents pressionaven perquè el rei donés alguna mostra de fermesa davant dels estrangers.

I els joves guerrers es queixaven de les restriccions que Lobengula posava a les seves activitats militars contra certs grups africans per no provocar cap xoc amb els comerciants europeus, a la vegada que ells no es beneficiaven del comerç reial en ivori o altres productes. Lobengula, que no havia gaudit mai de l'autoritat del seu pare, havia d'acontertar als sectors ndebele crítics amb la seva política, i al mateix temps evitar de molestar als europeus.

La Concessió Rudd

L'angoixa dels britànics pel futur de Matabeleland es va aguditzar el 1887. El govern del Transvaal havia enviat Pieter Grobler a negociar una revisió de l'acord d'aliança amb Mzilikazi del 1853 (18). El juliol es va signar la renovació, que incloïa concessions noves com ara la jurisdicció del cònsul del Transvaal sobre els afrikaners residents, i estenia els drets de caça i comerç dels bóers al país. Tot indica que Lobengula només volia renovar l'acord del 1853, per assegurar-se així les bones relacions amb el Transvaal. Les noves clàusules del tractat no sembla que li fossin consultades clarament.

L'ofensiva diplomàtica dels bóers va preocupar especialment Rhodes i molts dels oficials britànics a l'Àfrica del Sud. L'Alt Comissari, Sir Hercules Robinson, i Sir Sidney Shippard, vicecomissionat per a Bechuanaland, compartien bona part de les opinions de Rhodes i hi mantenien una relació personal molt estreta. Van decidir enviar John Moffat, l'antic missioner a Matabeleland, a veure Lobengula i convèncer-lo perquè acceptés algun tipus d'acord amb el Regne Unit. Moffat es va entrevistar amb el rei i va aconseguir la signatura del "Tractat Moffat", el febrer del 1888. Per a Lobengula només era un altre acord d'amistat amb una potència estrangera, negociat a través dels missioners, com ell sempre havia desitjat. Però, de fet, suposava la conversió de Matabeleland en una "zona d'influència" britànica (19). Segons el tractat, Lobengula havia de consultar la seva política exterior amb l'Alt Comissari britànic, i no podia fer pactes ni atorgar concessions a altres potències sense el seu permís previ. Significativament, el tractat incloïa les poblacions "Mashona i Makalaka" dins de la jurisdicció de Lobengula, com a "tributaris" seus (20).

Si bé el Tractat Moffat havia afermat una mica més la posició britànica i havia permès contrarestar l'avantatge diplomàtic del Transvaal, no era garantia de res, ja que tard o d'hora caldria fer efectiva alguna mena de presència oficial al territori, i més quan altres potències amenaçaven d'actuar. Rhodes no només estava preocupat per això, sinó per la

presència a Bulawayo d'agents de tota una sèrie de companyies comercials i mineres britàniques, que pressionaven el rei per aconseguir algun tipus de concessió comercial o sobre els minerals. Especialment perilloses per a Rhodes eren les maniobres d'E.A. Maund, enviat de la Bechuanaland Exploring Company (BEC), propietat de George Cawston i Lord Gifford (21). Aquella companyia ja tenia concessions minerals a Bechuanaland i a la vall del Mazoe, negociades amb caps shona, i demanava drets semblants, en exclusiva, sobre els territoris de Lobengula. Cawston i Gifford tenien bons contactes en mitjans financers de Londres, i tant al Colonial Office com al Foreign Office (22). Sembla que Cawston va ser el primer a pensar en la possibilitat de crear una companyia concessionària que administrés Matabeleland en nom de la Corona (23).

Per a Rhodes, les maniobres de la BEC representaven una greu amenaça cap als seus plans. Estava convençut que el Regne Unit no actuaria oficialment a Matabeleland i, per tant, existia el perill que el Transvaal s'apoderés del territori. La seva intenció era impedir-ho, ocupant i administrant el territori ell mateix. Si Cawston i Gifford obtenien una concessió mineral de Lobengula, la hipotètica companyia de Rhodes es quedaria sense els ingressos necessaris per pagar l'administració. Si rebien una Carta del govern britànic per ocupar el país, limitarien els objectius expansionistes de Rhodes, molt més ambiciosos: ell volia incorporar també els territoris situats al nord del Zambesi. A més, la pèrdua dels ingressos que es produïrien si el "Segon Rand" de debò existia, limitaria la capacitat d'influència política de Rhodes a Sud-àfrica (24).

Per tal d'avançar-se sobre el terreny als seus competidors, Rhodes va enviar dos col.laboradors seus, Charles Rudd i Rochfort Maguire, a negociar amb Lobengula. El seu avantatge principal era que comptava amb el suport dels oficials britànics més influents a Sud-àfrica. Tant Sir Hercules Robinson com Sir Sidney Shippard consideraven que la proposta d'una companyia concessionària propietat de Rhodes i encarregada d'administrar la nova colònia era la millor opció per assolir els objectius del Regne Unit sense haver d'incórrer en despeses. Robinson i Francis Newton, el comissionat assistent de Bechuanaland, van escriure a Moffat i al Reverend Helm, un dels missioners més pròxims a Lobengula, recomanant-los Rhodes i els seus delegats, i defensant la necessitat que el rei negociés amb una sola companyia forta i no amb diversos concessionaris (25).

Lobengula es trobava pressionat per diverses bandes i angoixat per la perspectiva d'una ruptura amb el Cap o d'una invasió de *trekkers* del Transvaal (26). Moffat, el fill del seu vell amic, i Helm li recomanaven signar un acord amb Rudd, de qui deien que representava una companyia solvent, poderosa i – mentida flagrant en aquells moments – amb ple suport del govern britànic. Per si no n'hi hagués prou, Shippard va decidir fer acte de presència a Bulawayo, amb una escorta de policies de Bechuanaland, per refermar el seu suport a les demandes de Rudd. Va explicar al rei que el Transvaal tenia pretensions annexionistes a Matabeleland i que, per contra, els britànics només desitjaven accedir als minerals, no al territori. Rudd també li va assegurar que no s'enviarien més de deu homes blancs a la vegada a explotar les mines, i que restarien sotmesos a les lleis i costums ndebele. Davant la pressió més o menys dissimulada de Shippard i les promeses de Rudd i Helm, Lobengula va cedir: la Concessió Rudd va ser signada pel rei el 30 d'octubre del 1888.

La Concessió oferia els drets exclusius sobre els minerals de Mashonaland i Matabeleland a Charles Rudd i a qui ell nomenés, a canvi d'un pagament de 100 lliures mensuals per a Lobengula, i el lliurament de mil fusells, munició i un vaixell armat. El document incloïa una clàusula que permetia a la companyia “fer tot el que fos necessari” per poder explotar els jaciments minerals. Òbviament l'ambigüitat calculada d'aquesta expressió obria el camí a la reclamació de prerrogatives molt àmplies. Ni el límit de personal a les mines, ni la jurisdicció del rei sobre els europeus apareixien en el document escrit. Sir Hercules Robinson va enviar el text a Londres recomanant-ne l'aprovació (27).

La Carta

Rhodes de seguida va adjuntar a la Concessió - recolzat per Robinson, i coneixedor de les intencions de Cawston i Gifford - una proposta de Carta Reial que atorgués l'administració de Matabeleland i Mashonaland a una companyia seva (28). Al·legava que la companyia seria prou forta per encarregar-se'n, que protegiria els drets dels africans, i que seria més ben acceptada entre els afrikaners que no pas una acció directa de Londres.

Tot i el recolzament dels oficials sobre el terreny, la proposta de Rhodes va començar a tenir problemes, tant a Bulawayo com a Londres. De seguida que van saber el contingut de la Concessió, els enviats de les altres companyies van començar a pressionar Lobengula perquè la rebutgés, fent-li notar el veritable significat del document i l'absència en el text d'algunes promeses orals. El rei va decidir enviar a Londres dos *indunes*, acompanyats per

Maund, per renegociar l'acord directament amb el Colonial Office. Gairebé al mateix temps, Robinson va ser substituït com a Alt Comisari per Sir Henry Loch, un home més autònom de Rhodes, partidari de la intervenció oficial de la Corona a Matabeleland, i que es malfiava de les companyies privades (29). Gifford i Cawston també van començar a utilitzar els seus contactes a les altes esferes per contrarestar les demandes de Rhodes.

El Secretari del Colonial Office, Lord Knutsford, no s'acabava de decidir sobre la necessitat d'una companyia concessionària, o sobre quina proposta triar. D'entrada va aconsellar a Cawston i Gifford que miressin d'arribar a un acord amb Rhodes per unificar la proposta. Tant ells com Rhodes ja estaven arribant a la mateixa conclusió, conscients que les dues demandes per separat tendien a crear una situació d'empat tècnic, ja que el que un – Rhodes- guanyava entre l'oficialitat del Cap, els altres –Cawston i Gifford - ho recuperaven amb els seus contactes a Londres. Cawston i Gifford coneixien la influència de Rhodes a Sud-àfrica, i també sabien que el capital de la De Beers i la Gold Fields estaria a disposició de la nova empresa. Les negociacions van ser ràpides i es va crear la Central Search Association Ltd, que va comprar la Concessió i els seus drets minerals. Els accionistes majoritaris eren la Gold Fields i la Bechuanaland Exploring Co. Els Directors originals eren Rhodes, Cawston, Gifford, Rudd, Beit i Nathan Rothschild.

Al llarg del 1889 el govern britànic va haver de decidir què volia fer als territoris al nord del Limpopo, i si l'opció d'una companyia privada com a administradora era la millor. El Regne Unit tenia una llarga història d'utilització de companyies administradores de territoris en nom de la Corona, però durant les primeres dècades del segle XIX s'havien anat suprimint, ja que es considerava que el seu govern era ineficient i, sovint, corrupte (30). La revolta en contra de la Companyia Britànica de les Índies Orientals el 1857, que va estar a punt de costar als anglesos el control de l'Índia, va provocar la revocació de la seva Carta i l'aparent confirmació de la fi d'aquest tipus de govern. Però en arribar als anys 1880, l'opció de les companyies es va tornar a considerar. Londres es trobava amb la necessitat d'assegurar-se el control de certs territoris al món, però no volia assumir el cost i les responsabilitats de la seva administració. Una companyia que se n'encarregués permetia preservar la sobirania britànica, excloure potències rivals, i estalviar diners i maldecaps al govern. El 1881 es va optar per aquesta solució a Borneo del Nord, el 1886 al riu Níger i el

1888 a l'Àfrica Oriental. Això sí, en general es van col·locar sota un control més estricte per part del Colonial Office – si més no teòricament – que les seves predecessores (31).

El Colonial Office es trobava dividit entre oficials com Edward Fairfield que s'oposaven a la concessió d'una carta, ja que era previsible que per culpa de problemes polítics (com ara un conflicte amb els africans) o econòmics (manca de capitals, absència de jaciments minerals, etc), la companyia fes fallida i llavors el territori, i les despeses, revertirien a la Corona. Knutsford i el seu sotssecretari permanent, Sir Robert Herbert, eren de l'opinió que la companyia de Rhodes disposava de prou capital.

L'opinió pública estava fortament dividida davant de l'afer (32). Les companyies que també havien aspirat a obtenir alguna concessió de Lobengula, s'oposaven al monopoli mineral d'una companyia de Carta; la Cambra de Comerç de Londres protestava davant la possibilitat que la Carta acabés permetent un monopoli comercial encobert; sectors missioners i de la Aborigines' Protection Society desconfiaven del tractament que rebrien els africans de mans d'una companyia privada; i el South African Committee, una entitat força influent de la qual eren membres Joseph Chamberlain (futur Secretari de Colònies) i Sir Thomas Foxwell-Buxton (destacat antiesclavista), defensava la necessitat d'un protectorat oficial en lloc d'una Carta.

Durant l'estiu del 1889 l'opinió a Whitehall va anar evolucionant a favor de la Carta. El primer ministre, Lord Salisbury, estava convençut de la necessitat de controlar l'Àfrica Central, per evitar el reforçament del Transvaal i impedir que contactés amb els alemanys, i per protegir les missions escoceses de Nyasaland davant dels portuguesos.

La Carta fou concedida l'octubre de 1889 a la nova British South Africa Company (BSAC), que tenia com a directors i principals inversors pràcticament els mateixos que la Central Search: Rhodes, Beit, Gifford i Cawston (33). El Colonial Office va exigir que a la Companyia hi hagués com a Directors persones de prestigi. Rhodes i els seus associats van incorporar a la Junta el Duc d'Abercorn, el Duc de Fife i Albert Grey (34). La Carta s'establia per un període inicial de 25 anys, renovable per deu anys més. El Colonial Office havia de ratificar les lleis proposades per la Companyia, havia de rebre informació sobre la seva situació financera i sobre els pressupostos; calia respectar les lleis i costums africans, i el Colonial Office podia rectificar la política de la Companyia vers la població autòctona. Londres tenia dret a intervenir en cas de conflicte amb una autoritat africana. La

Companya no tenia drets de govern sobre el territori, i se li exigia que signés acords específics de protectorat amb els caps africans. La Carta també obligava els concessionaris a lluitar contra l'esclavatge i els prohibia la venda d'alcohol als africans.

Pel que fa a les fronteres, seguint les idees sobre sobirania i jurisdicció que tenien els europeus de Sud-àfrica i que ja hem comentat, i en benefici dels interessos britànics a la regió, la Carta reconeixia la sobirania de Lobengula sobre tot Matabeleland i Mashonaland, i no fixava la frontera nord de la concessió, obrint així el pas a reclamar els territoris al nord del Zambesi i prop del llac Nyasa.

La conquesta i la delimitació de fronteres

Un cop la Carta va ser concedida, a principis del 1890 Rhodes, Loch i Shippard van començar a discutir la forma d'entrar al territori (35). Després de descartar la possibilitat de provocar un enfrontament armat amb Lobengula, es va decidir enviar una columna de colons cap a Mashonaland, esquivant el centre del regne ndebele. Sota el guiatge de Frederick Selous, un caçador professional amb llargs anys d'experiència a la regió, es va formar una expedició de 186 colons europeus (els "Pioners") i 350 africans, protegits per 500 militars de la nova British South Africa Police (BSAP).

Rhodes s'havia encarregat de buscar els colons, prometent-los una granja de 3.000 acres i diversos drets de recerca i explotació minera a cadascun. Va intentar que els pioners incloguessin tots els estrats de la societat sud-africana: membres de famílies prominents al Cap, professionals de diverses categories, i també afrikaners – per exemple, John Brand, fill de l'expresident de l'Estat Lliure de l'Orange. Molts s'hi van presentar atrets per la promesa de riqueses, especialment de l'or; i d'altres, pel desig d'aventura i de participació en l'obertura d'una nova frontera d'expansió imperial. No hi havia cap dona. La columna estava dirigida per diverses persones de confiança de Rhodes: Frank Johnson era el líder dels colons, Archibald Colquhoun el futur administrador de Mashonaland, el Dr. Leander S. Jameson el representant de Rhodes, i el Major E.G.Pennefather el cap de la policia.

Lobengula estava avisat de l'arribada dels colonitzadors, i enfurismat per les mentides dels missioners i els agents de Rhodes, però sabia que no hi tenia gran cosa a fer, i de cap manera desitjava provocar un enfrontament amb els britànics. Va mantenir la ruta dels nousvinguts vigilada, i pretenia assegurar-se que la presència dels colons no tingués efectes perturbadors sobre el territori, i conservar-ne la sobirania.

Sense cap tipus d'incident, a l'agost del 1890 els colons van arribar a prop del Gran Zimbabwe, on van fundar la ciutat de Fort Victòria (actual Masvingo), i el 12 de setembre es van instal·lar al nou Fort Salisbury (Harare), on pretenien establir la capital de la colònia. El 13 de setembre al matí van hissar la bandera britànica i van proclamar l'annexió del territori a l'Imperi. Ambdues coses eren il·legals, ja que els termes de la Carta els obligaven a negociar uns acords específics de cessió de sobirania per part dels caps africans, cosa que ni Lobengula ni ningú més havia signat. Però la força dels fets era superior a la de la llei, i els colons van començar a dispersar-se per la regió a la recerca d'or o - molt pocs - per demarcar les seves futures granges.

Tot i l'aparent confiança de Rhodes en la fermesa de la seva posició, aviat va enviar els seus agents per tal d'assegurar-se el control del territori. Es van signar acords de protectorat amb alguns caps shona, cosa que contradeia les afirmacions de la pròpia Companyia, que havia basat la Carta en la sobirania de Lobengula sobre tot Mashonaland. Però tothom sabia que la realitat era diferent i calia aconseguir algun tipus de pacte amb les autoritats shona.

A més, Rhodes volia la garantia que els portuguesos de Moçambic no se li avançarien a l'est de Mashonaland i, fins i tot, esperava arrabassar-los el port de Beira per tal de donar a la seva colònia una sortida al mar (36). La tensió entre el Regne Unit i Portugal havia arribat al màxim a principis del 1890, quan la pressió dels missioners i l'opinió pública escocesa havia impulsat Salisbury a presentar un ultimàtum a Portugal, exigint la seva retirada del Nyasa. Lisboa va haver de cedir. Mentre, Colquhoun va ser enviat a signar un acord amb el cap shona Mutasa, a la zona del riu Save, a l'extrem est de Mashonaland, en un territori reclamat per Portugal.

Sense cap tipus de consulta - ni menys encara de permís - per part de Londres, l'abril del 1891 Rhodes va decidir enviar una petita flota a la desembocadura del riu Pungwe, a la costa de Moçambic, per fer arribar des d'allí homes i subministres a Mashonaland sense demanar autorització a les autoritats portugueses, evidenciant d'aquesta manera que no reconeixia la seva sobirania. Els portuguesos van atacar la flota de Rhodes i es va produir una nova crisi diplomàtica entre Londres i Lisboa. Els enfrontaments van desembocar en un xoc militar entre tropes portugueses i de la BSAC a la zona fronterera entre Mashonaland i Moçambic. A aquestes alçades, Salisbury ja en tenia prou de les aventures de Rhodes i va obligar la BSAC a aturar qualsevol acció a la zona. El govern britànic havia protegit

Rhodes mentre li garantia els seus interessos políticostatègics a Mashonaland i Nyasaland, però no tenia cap intenció de provocar un conflicte amb un dels seus aliats europeus més fidels per defensar les empreses de Rhodes. L'acord angloportuguès de juny del 1891 va deixar Beira en mans de Portugal, que havia de garantir el lliure trànsit entre el port i Mashonaland. La regió sota jurisdicció de Mutasa quedava dins de l'àrea de la BSAC. La manca de sortida al mar i el control portuguès de la principal rura de proveïment de Mashonaland serien una font de tensió diplomàtica i de maldecaps per a la BSAC al llarg de tot el període colonial.

El poder de Rhodes no només s'estenia al sud del Zambesi. El 1891 el Colonial Office va estendre la validesa de la Carta als territoris que s'acabarien coneixent com a Rhodèsia del Nord (l'actual Zàmbia). D'aquesta manera, a l'igual que a Mashonaland, Londres s'assegurava la sobirania sobre aquells territoris sense haver de fer despeses. L'interès de Rhodes per garantir-se el suport del govern i el desig d'ajudar a estendre el domini britànic a la regió van fer que s'oferís a pagar durant uns anys l'administració del nou protectorat de Nyasaland, tot i que no estava inclòs en la jurisdicció de la BSAC. Durant quatre anys, el cost de governar aquell territori altament deficitari serà assumit per la fortuna personal i els fons de les companyies de Rhodes. Per acabar de confirmar Rhodes com a l'home més poderós del moment a Sud-àfrica, el juliol del 1890 va ser escollit primer ministre del Cap (37).

CAPÍTOL 4

L'ADMINISTRACIÓ COLONIAL I LES RESISTÈNCIES AFRICANES

L'establiment del govern

Els primers mesos d'estada dels colons a Mashonaland no van ser precisament feliços (1). Les pluges van començar aviat, i la malària va provocar la mort de molts dels nousvinguts. El país va quedar aïllat de l'exterior per la manca de comunicacions, ja que les carreteres eren gairebé impracticables durant els mesos de pluja. Els aliments i altres subministres bàsics escassejaven o tenien preus astronòmics. Fins i tot es va produir una plaga de rates, que va provocar la recerca desesperada de gats per part dels europeus (2). A més, l'or no apareixia per enlloc. La majoria de colons malvivien intercanviant els productes que s'havien emportat des del Cap per aliments que els venien els africans dels voltants de Salisbury. A finals del 1891 Rhodes va visitar per primer cop el territori, i va haver d'escoltar les queixes dels colons, i tranquil·litzar-los.

La Companyia es trobava amb el greu problema de la indefinició legal de la seva presència al territori (3). Havia rebut una concessió de drets d'explotació mineral per part de Lobengula, però res més. La Carta l'obligava a obtenir un acord explícit de cessió de sobirania per tal que la BSAC pogués implementar els seus poders d'administració. Mentre això no fos així, no podia fer lleis, exercir cap tipus de jurisdicció sobre la població africana, imposar taxes, etc.

Al cap de pocs mesos, la realitat política va tornar a imposar-se als tecnicismes legals. El Colonial Office estava molt preocupat per la possible intervenció del Transvaal a la zona o per la revifalla de les reclamacions portugueses si la posició legal de la BSAC no s'aclaria definitivament. Lobengula no havia fet res contra els colons, però es negava de forma rotunda a signar cap altre acord amb els homes de Rhodes. Fent un exercici d'interpretació generosa de la realitat en benefici dels propis interessos, el Colonial Office va decidir que Lobengula, de fet, sí que havia cedit la seva sobirania sobre Mashonaland a la BSAC: no havia actuat contra els colons, per tant, havia atorgat la seva "acceptació passiva" dels drets de la Companyia. El 1891 una Order-in-Council declarava Mashonaland i *Matabeleland* protectorats de la Corona. La legislació promulgada poc després confirmava la jurisdicció de la BSAC sobre els africans de Mashonaland, i li atorgava la potestat de crear impostos, mantenir l'ordre públic i establir un sistema judicial. La Companyia podia fer les lleis o

Ordinances, que havien de ser aprovades per la Junta de Directors i, posteriorment, confirmades pel Colonial Office. L'Administrador del territori en nom de la Companyia estava autoritzat a dictar lleis de menor categoria jurídica, les Regulacions, que podien incloure mesures legals que afectessin als africans, com ara les penes a aplicar en cas de delictes. Només es demanava que, tan aviat com fos possible, les Regulacions es convertissin en Ordinances - i així haguessin de passar l'examen del Colonial Office.

Els problemes legals de la Companyia no es van acabar amb la solució expeditiva de les qüestions lligades a la sobirania; també afectaven un element bàsic de l'economia del protectorat: l'ocupació de terres (4). Ni la Concessió Rudd, ni la Carta, ni les Ordinances permetien a la BSAC apropiar-se de terres ni cedir-les als colons. Rhodes havia dit a Colquhoun que no lliurés títols de propietat als que volguessin fer efectiva la promesa dels 3.000 acres per a cada pioner. I si els colons el pressionaven, havia de donar només certificats "provisionals", és a dir, il·legals.

Les esperances de Rhodes d'arribar a un acord amb Lobengula que permetés a la Companyia de disposar de les terres de Mashonaland eren nul·les. No només el rei no volia ni sentir a parlar de signar res més, sinó que va optar per lliurar aquests drets a un oponent seu. Edouard Lippert, de nacionalitat alemanya, era cosí d'Alfred Beit, un dels col·laboradors més estrets de Rhodes. Tenia unes pèssimes relacions amb el seu parent, i s'havia oposat a la concessió de la Carta. El 1891 va enviar un agent, E.R.Renny-Tailyour, a parlar amb Lobengula, i el va convèncer perquè cedís a Lippert el dret a disposar de la terra. A canvi, el rei rebria un pagament de 1.000 lliures i un subsidi anual de 500 lliures més. Tot i la manca de certesa documental sobre l'existència del pacte, sembla que el rei el va signar, amb l'objectiu de perjudicar Rhodes i limitar els poders de la Companyia.

El Colonial Office va reaccionar acusant Lippert de frau, i Rhodes no volia negociar res amb ell; però Beit va ser més espavilat, i va pensar que si el seu cosí portava el cas als tribunals, algun jutge podria donar-li la raó. Rudd, en nom de la BSAC, i Lippert van iniciar negociacions i van acordar que es faria signar una nova concessió de terres a Lobengula, que fos més satisfactòria per als serveis legals del Colonial Office, i Lippert cediria la nova concessió a la BSAC. A canvi, rebria terres i mines a Mashonaland i accions de la Companyia. El novembre del 1891 Lobengula va signar un acord més extensiu amb Lippert, donant-li permís per cedir granges a colons, fundar ciutats i cobrar rendes als

africans. Òbviament, ho va fer pensant que era un pacte amb un rival de Rhodes, i ignorant que la concessió seria venuda a la BSAC. Quan ho va saber ja era tard, i la Companyia havia adquirit el dret legal de concedir terres als europeus.

Amb els dubtes jurídics solucionats, el Dr. Jameson, nomenat Administrador del territori el setembre del 1891, podia començar a governar. Jameson tenia el caràcter que lligava amb les necessitats del moment, ja que era força hostil a la burocràcia i a seguir els procediments legals marcats (5). El problema més greu que havia d'afrontar era la necessitat de retallar despeses, ja que el país no estava en condicions de produir ingressos. La BSAC tenia l'objectiu d'aconseguir que l'explotació dels jaciments minerals la fessin companyies privades més petites (6). Ells es reservaven un percentatge dels beneficis de les companyies menors, i evitaven haver de fer la inversió i córrer amb els riscos de no trobar prou or. Es van crear així moltes companyies petites i sindicats miners, que van atreure força inversors de la Borsa de Londres, il·lusionats amb els rumors sobre l'existència de "riqueses" per explotar a Mashonaland. La realitat era que l'or costava molt d'extreure, la maquinària necessària era molt cara, el país estava lluny de Kimberley i els altres centres econòmics de Sud-àfrica, i les comunicacions eren pèssimes. Aviat l'especulació va anar ocupant el lloc de la inversió. Els fundadors de companyies mineres eren conscients de la manca de perspectives d'ingressos ràpids, donaven crèdit als rumors de beneficis, atreien inversors anglesos que desconeixien el país, i es venien les seves accions o la companyia sencera a preus inflats. Els inversors descobrien més tard la manca de fonament de les expectatives, i les accions s'enfonsaven. Mashonaland va començar a guanyar-se una mala reputació als mercats de capital britànics, i la inversió va decaure. També van aparèixer diversos informes i publicacions quèstionant les perspectives de futur del país. Henry Labouchère, a la popular revista "Truth", va ser molt crític amb la gestió de la Companyia; i Lord Randolph Churchill, el pare del futur primer ministre, que havia estat convidat per la BSAC a visitar el país i fer-ne un informe, va publicar un llibre dient que no creia que Mashonaland fos un bon lloc ni per a les mines ni per als colons.

La Junta de la BSAC estava farta de les despeses que s'estaven produint per tal de crear la infraestructura administrativa mínima. I els accionistes de la De Beers i la Gold Fields també protestaven perquè Rhodes usava fons d'aquestes empreses per subsidiar el dèficit de la BSAC. Les accions de la Companyia van caure molt entre el 1891 i el 1892. Aquell

darrer any, per tal d'estalviar, Jameson va haver de retallar al mínim els efectius de la policia.

A mesura que s'anava veient clar que el "Segon Rand" no es materialitzaria, almenys a Mashonaland, i que la Companyia anava acumulant dèficits, els ulls de tots – colons i administradors - es van començar a fixar en Matabeleland.

La guerra amb els ndebele

Mentre la BSAC establia la seva autoritat a Mashonaland, Lobengula es va mantenir expectant, tan desitjós com sempre d'evitar un conflicte amb els europeus, però sense cap intenció de renunciar a la seva sobirania sobre els shona, almenys sobre aquells que es trobaven més a prop del seu regne. El rei seguia trobant-se en la incòmoda situació d'haver de conservar les bones relacions amb els anglesos, però sense fer-los més concessions, i a la vegada evitar de provocar la ira dels sectors ndebele més radicals, que volien expulsar els europeus per la força. Aquest dil.lema, que s'havia plantejat al llarg de tot el regnat, ara esdevenia més urgent, ja que el nombre de blancs a Mashonaland no parava de créixer, i les possibilitats d'enfrontament també.

Jameson intentava que Lobengula acceptés l'existència d'una "frontera" entre Matabeleland i Mashonaland, que separaria les àrees de jurisdicció reial i de la Companyia (7). Tot i que la frontera es va anar consolidant *de facto* - ja que la BSAC no va intervenir al país ndebele, i Lobengula ja no havia controlat la major part del país shona abans del 1890 - el rei mai va renunciar a la sobirania sobre els que ell anomenava els "seus" shona. La tensió es concentrava a la regió de Victòria, prop de la frontera amb Matabeleland. Allí, els guerrers ndebele van seguir fent ràzzies contra els shona, i cobrant-los tributs. Els colons de la zona es queixaven de les incursions ndebele i de l'amenaça que, segons ells, suposava el manteniment del poder militar ndebele. Tot i que els ndebele eren molt curosos en no atacar les propietats dels europeus, sí que perseguien i mataven shones que treballaven per als colons. I alguns shona demanaven protecció als anglesos, que no podien lliurar-los a la mort en mans dels ndebele.

Jameson i els líders de la BSAC pensaven que tard o d'hora caldria ocupar Matabeleland (8). La Companyia desitjava accedir als possibles jaciments minerals de la regió per compensar el fracàs a Mashonaland, i també poder mobilitzar la mà d'obra ndebele. La presència d'un poder africà, militarment fort, a les fronteres de la colònia tampoc es

considerava que pogués ser acceptable durant gaire temps. Però no existia un pla preconcebut ni un calendari sobre l'annexió del territori. Se sabia que una expedició contra Lobengula costaria diners, i es temia que el rei i molts dels seus seguidors fugissin al nord del Zambesi quan fossin atacats.

Pel maig del 1893 uns shona que Lobengula considerava com a tributaris seus van robar fil telegràfic propietat de la BSAC (9). Pel juliol, Lobengula va enviar un grup de guerrers a castigar-los, i va escriure a Jameson avisant-lo i explicant-li que els europeus no tenien res a témer. Els ndebele van saquejar diversos poblats shona i en van matar alguns habitants. Molts shona van refugiar-se a Victòria. Jameson, fart d'incidents, va enviar un ultimàtum als caps del regiment ndebele, exigint-los que tornessin a Matabeleland abans d'una hora. En un incident confús, el capità Lendy, l'encarregat de comprovar que les demandes de Jameson es complien, va ordenar disparar contra els ndebele, que sembla ser que efectivament estaven marxant.

Jameson es va decidir per la guerra quan es va produir la ràzzia contra Victòria. Va veure clar que Lobengula mai acceptaria la frontera i que les ràzzies seguirien. A més, els colons locals exercien una pressió cada cop més forta sobre els oficials de l'administració per tal que atuessin les incursions ndebele. Ja que tard o d'hora s'havia d'ocupar Matabeleland - va concloure Jameson - com més aviat millor.

A Ciutat del Cap, Rhodes es mostrava més aviat dubtós, però va decidir recolzar el que Jameson li deia (10). L'Alt Comisari Loch tampoc no veia clara l'opció d'atacar Lobengula. On més reserves existien era al Colonial Office. A Londres no s'acabava d'acceptar el fet que Lobengula no tingués cap dret jurisdiccional sobre Mashonaland, i sobretot, els funcionaris tenien por que un possible desastre militar de les tropes de la Companyia obligués el govern britànic a intervenir per rescatar-les. Van prohibir qualsevol acció ofensiva, però van delegar en Loch la decisió sobre si un atac contra els ndebele acabava esdevenint justificat o no.

Jameson, poc amant dels tecnicismes a l'hora de posar en pràctica les decisions que prenia, es va dedicar a exagerar les accions "agressives" dels ndebele i a escampar rumors sobre grans regiments units prop de la frontera de Mashonaland, amb intencions clarament ofensives (11). Mentre, Lobengula seguia enviant missatges conciliadors i reclamant negociacions. Al final, l'octubre del 1893 la BSAC va informar que els ndebele havien

atacat una patrulla de la Policia britànica de Bechuanaland. És bastant dubtós que l'atac realment tingués lloc, però Loch s'ho va creure i va autoritzar la Companyia a iniciar operacions militars.

Jameson ja havia reclutat tots els voluntaris que va poder, i va signar amb ells l'Acord de Victòria, en què els prometia una granja de 6.000 acres a Matabeleland, drets miners, i la meitat del bestiar ndebele capturat en la campanya. Sense massa contratemps, les tropes de la BSAC van entrar a Matabeleland i el 3 de novembre ja estaven a Bulawayo. Lobengula va fer cremar el seu poblat i va fugir abans que els invasors arribessin. Va morir pocs dies després, de malaltia o suicidant-se. Tots els esforços que havia esmerçat al llarg de vint-i-cinc anys per evitar la destrucció del seu regne i mantenir la pau havien resultat inútils. Les ambicions que les diverses potències enfrontades a la regió tenien sobre Matabeleland havien convertit els dos objectius de Lobengula - la conservació de la independència dels ndebele i les bones relacions amb els europeus - en incompatibles.

L'ocupació de Matabeleland i la reorganització administrativa

Un cop el regne ndebele havia estat esclafat, la Companyia ja podia controlar tots els territoris entre el Zambesi i el Limpopo, i la Corona gaudia de jurisdicció sobre el país per dret de conquesta. Les darreres limitacions legals a la sobirania britànica s'havien esvaït.

A Londres, el primer ministre liberal Lord Rosebery hauria volgut exercir alguns tipus de control sobre les accions de la BSAC, però el seu Secretari de Colònies, Lord Ripon, tenia por de provocar queixes al Cap si s'incrementava la intervenció imperial a la zona. Cal recordar que aleshores Rhodes mateix era el primer ministre del Cap. El Colonial Office seguia decidit a evitar despeses i responsabilitats a l'Àfrica Central i a mantenir la política d'intervenció mínima en l'administració de la regió. La Matabeleland Order in Council, aprovada el 1894, unificava la legislació de Mashonaland i Matabeleland, creava un Consell Consultiu per assessorar l'Administrador (format per oficials de la Companyia) i establí un Tribunal Suprem presidit per un jutge independent. Es mantenia la potestat de la Companyia per elaborar Ordinances, que havien de ser aprovades pel Colonial Office, i per redactar Regulacions que estipulessin diferències legals entre africans i europeus. Els nomenaments, destitucions i salaris dels jutges havien de rebre el vist-i-plau de Londres, i l'Alt Comissari podia suspendre l'execució de sentències i havia de ratificar les penes de mort (12). La Companyia podia imposar una Taxa de Cabanes a les dues províncies, per tal

de generar ingressos per a l'administració, i per induir els africans a buscar feines remunerades (13). A partir del 1895 la colònia va començar a rebre el nom oficial de Rhodèsia, que feia temps que era usat pels europeus a Sud-àfrica.

Tan aviat com es va haver acabat la guerra, els voluntaris de la campanya de conquesta i altres colons que anaven arribant, van començar a ocupar algunes granges als voltants de Bulawayo. I altres van disposar-se a buscar i explotar els jaciments minerals que els havien estat concedits. Els voluntaris també van rebre la seva part del botí en bestiar confiscat als ndebele, i la majoria el van vendre a comerciants o companyies que el van exportar a Johannesburg i Kimberley.

A l'igual com havia passat durant els primers mesos d'ocupació de Mashonaland, es va produir un cert *boom* econòmic a Matabeleland durant els anys 1893 i 1894 (14). Les accions de la BSAC van pujar per l'esperança que el país comencés ara a ser rendible. Més colons van arribar a Matabeleland, i l'1 de juny del 1894 es va inaugurar el Nou Bulawayo, prop de la vella capital de Lobengula. La nova ciutat era només per a blancs (15). El 1893 van néixer els primers nens blancs a la colònia. Els anys 1894-95 van ser anys de fort creixement de la inversió al Rand, i l'expansió de l'economia regional va afectar positivament Rhodèsia.

També seguint l'exemple de Mashonaland, el *boom* va ser més resultat de les expectatives i l'especulació que no pas de l'activitat econòmica real de la província. Els colons es van dedicar altra vegada a adquirir concessions mineres, que després es venien a companyies més grans a un preu inflat, encara que el jaciment pràcticament no hagués produït res. Des del principi, Rhodes havia tingut dubtes sobre la riquesa mineral de Matabeleland, i va enviar un geòleg amb els voluntaris del 1893 per tal d'informar sobre les potencialitats reals del país (16). El 1895 Rhodèsia havia produït 4.000 unces d'or en quatre anys i mig. A les mines del Rand se'n produïa més en un sol dia.

L'augment del descontentament africà

Mentre els oficials de la Companyia es preocupaven de reorganitzar l'administració i d'impulsar l'activitat econòmica de la colònia, el malestar de les poblacions africanes per l'evolució de la seva posició sota el govern colonial anava creixent. Si bé el nombre d'europeus a Rhodèsia era encara molt reduït, i la quantitat de granges ocupades i, per tant,

susceptibles d'haver provocat una expulsió dels seus residents africans, era escassa, tant l'Estat com els colons feia temps que augmentaven la seva pressió sobre els africans.

Des del març del 1894 la Companyia havia començat a cobrar la taxa de cabanes a Mashonaland, primer en espècies i, a partir del 1895, en diners (17). El mateix any s'havia creat el Departament d'Afers Natus (DAN), amb la finalitat principal de cobrar els impostos. Un cos de policia auxiliar africana els havia d'ajudar en la seva feina. Però els oficials del Departament eren pocs i inexperts, i sovint no tenien fons per pagar als seus policies, i ho havien de fer per mitjà d'un percentatge de l'impost cobrat. Tot plegat facilitava que es cometessin abusos i irregularitats contra els africans. El cap del Departament era J.S. Brabant, que no tenia gaire manies a l'hora d'utilitzar mètodes expeditius per tractar amb la població. Per la manca de pressupost i personal, sovint el cobrament el realitzaven colons que rebien una autorització per part del govern. Aquesta pràctica encara feia més freqüents els abusos. Tant els oficials com els colons acostumaven a fer confiscacions massives de bestiar per tal d'assegurar-se el pagament de l'impost.

A Matabeleland la cosa no estava pas millor. Els ndebele se sentien humiliats per una derrota i una ocupació que creien injustes i que no havien provocat. La Companyia els va confiscar la major part del bestiar, que va ser repartit entre els colons. Ja hem vist com el bestiar era bàsic per a l'economia i l'estructura social ndebele. A més, els ndebele tenien la seva capital i, per tant, el centre del seu regne, a Bulawayo, que va esdevenir a partir del 1893 la capital de la nova província i la zona d'establiment preferencial dels colons. Així, els ndebele van patir una expropiació de terres més intensa i accelerada que no pas els shona. Les Reserves establertes per una Comissió oficial el 1894 no eren de cap manera satisfactòries per als ndebele (18).

El Departament d'Afers Natus de Matabeleland, creat bàsicament per comptar i confiscar el bestiar ndebele, patia de les mateixes mancances que el de Mashonaland. Estava format per oficials joves i inexperts, i mancat d'efectius. Depenia de l'ajut de la Matabeleland Native Police, que tendia a actuar de forma abusiva.

A les dues províncies, la policia i els oficials del DAN acostumaven a usar la coerció per aconseguir treballadors per als colons i les mines. Això esdevenia especialment conflictiu quan els ndebele zansi, la vella elit del regne, eren obligats a treballar en condicions penoses, i al costat dels seus antics subordinats shona i holi. Els joves guerrers, privats de la

possibilitat de provar el seu prestigi militar i obligats a treballar per als blancs, també es mostraven descontents.

El desgavell administratiu i els abusos que van caracteritzar els anys 1893-95 no responien tant a un pla predeterminat per part dels líders de la Companyia com a les circumstàncies de l'ocupació i les característiques de l'administració de la BSAC. Jameson era un home poc dotat per a la burocràcia i no es preocupava de controlar les actuacions dels seus oficials (19). Rhodes també tenia tendència a actuar com el seu subordinat, en qui tenia plena confiança, i a deixar els afers administratius en mans dels oficials sobre el terreny. Preocupat per multitud d'afers polítics a Sud-àfrica, convençut de la bondat *per se* del govern colonial, i obligat a retallar el dèficit de l'administració, no pensava dedicar diners ni personal a millorar el funcionament del govern. El Colonial Office tampoc no hi ajudava, ja que la seva prioritat era evitar despeses i responsabilitats i, per tant, no va fer cap esforç per pressionar la Companyia perquè modificqués les seves polítiques a Rhodèsia. El nomenament, a finals del 1895, d'un nou cap del DAN, H.M. Taberer, molt més professional, i que va retallar els abusos més flagrants, va arribar massa tard.

Cal dir, a més, que ni els ndebele ni els shona havien estat esclafats militarment de forma definitiva. Els caps shona havien signat alguns acords de protectorat amb agents de la BSAC, però el seu poder estava intacte i, amb alguna excepció, no havien patit cap derrota en un enfrontament armat. I els ndebele, que sí que havien perdut la guerra del 1893, només havien usat una petita part de les seves tropes. L'estructura de poder ndebele, basada en els *indunes* i els regiments, estava intacta (20).

Per acabar d'enfonsar els ndebele i els shona en la desesperació, l'any 1895 es va veure marcat per l'arribada de grans eixams de llagostes que van delmar les collites, i de la pesta bovina, que va exterminar el bestiar d'europaus i africans en pocs mesos. Molts africans no van dubtar a culpabilitzar els blancs del cúmul de desgràcies que havien caigut sobre el país. Fets com que, per exemple, oficials de la Companyia haguessin de matar bestiar dels ndebele que estava sa per tal d'aturar l'extensió de la pesta - cosa que a vegades es feia de forma ineficient, i altres era inútil per eradicar la malaltia - ajudaven a estendre la creença en la responsabilitat dels europeus en els desastres. La tensió estava arribant al màxim, i només faltava l'oportunitat perquè el conflicte esclatés. Jameson i Rhodes s'encarregarien de proporcionar-la.

Les revoltes

Les ambicions polítiques de Rhodes a Sud-àfrica i la seva voluntat d'actuar personalment per estendre l'Imperi allí on el govern britànic no s'acabava de decidir a intervenir, van acabar posant en perill el seu control sobre Rhodèsia.

Ja hem vist com el Transvaal s'havia mantingut independent del Regne Unit des del 1881. Però els sectors britànics més imperialistes, entre els quals estava Rhodes, volien acabar amb aquesta situació, i el clima polític al Rand s'havia anat deteriorant. Des del descobriment de les mines, milers d'anglesos del Cap o de la metròpoli s'havien instal·lat a Johannesburg, i reclamaven drets de ciutadania iguals als dels afrikaners. El president Kruger, temorós que això impliqués l'aparició d'una massa de nous votants anglòfons, que acabessin dominant la política local, s'hi negava. Les queixes dels estrangers al Rand o *uitlanders* eren explotades per Londres per pressionar Kruger per concedir-los el vot i perquè es plantegés integrar-se en una Federació Sud-africana sota la Corona. El president, en canvi, s'hi oposava aferrissadament, i provava de reforçar la seva independència construint un ferrocarril que permetés fer sortir els productes del Transvaal per Moçambic i evitar així els ports britànics. Algunes companyies mineres estrangeres, entre elles la del mateix Rhodes, es queixaven dels monopolis de la dinamita i altres productes que havia imposat Kruger, i de les taxes que havien de pagar. Preferien una unió duanera i de transports a tot Sud-àfrica que els ajudés a abaratir els costos de producció. Rhodes i el Colonial Office veien amb disgust la possibilitat d'un Transvaal que es mantingués fort, independent, i aliat dels alemanys.

A poc a poc es va anar formant una conspiració entre Rhodes i alguns sectors del *uitlanders* per iniciar una revolta a Johannesburg, a la qual seguiria la invasió del Transvaal per part de tropes de la BSAC, que acudirien a "rescatar" els anglesos revoltats. El nou Secretari de Colònies, Joseph Chamberlain, coneixia i aprovava aquest pla, però no estava al corrent dels detalls, i pressionava perquè no s'actués de forma precipitada. Rhodes va anar acumulant tropes prop de la frontera del Transvaal, i les va posar sota les ordres de Jameson.

Sense demanar permís a Rhodes, i sense que Chamberlain n'estés assabentat, Jameson va decidir entrar al Transvaal el 29 de desembre del 1895. La suposada revolta dels *uitlanders* no es va produir, i l'exèrcit de Kruger va esclafar fàcilment els aventurers anglesos a

Doornkop el 2 de gener. Jameson va acabar a la presó de Pretòria, Rhodes va haver de dimitir com a Primer Ministre del Cap i com a Director de la BSAC, i va esclatar un escàndol monumental a Londres (21).

El desastre de Doornkop no només va afeblir la posició de Rhodes a Sud-àfrica, sinó que va facilitar l'oportunitat que els ndebele estaven esperant. L'Administrador de la BSAC estava a la presó, i s'havia endut amb ell al Transvaal la majoria de les tropes estacionades a Rhodèsia. A principis del 1896 només hi havia 63 policies a tota la colònia, 48 dels quals estaven a Mashonaland (22). Els ndebele ho sabien, i també van tenir notícies de la derrota dels homes de la Companyia a mans dels afrikaners.

L'aixecament dels ndebele va començar a finals de març (23). Els *induna* feia temps que preparaven la insurrecció, conjuntament amb Nyamanda, el fill de Lobengula, que seria coronat rei a Matopos el mes de juny. Van utilitzar l'estructura dels regiments, prou preservada des del 1893, per mobilitzar els guerrers. Els Kalanga aliats i tributaris dels ndebele es van sumar a la revolta, mentre que els més hostils, o que s'havien beneficiat de la presència de la Companyia per treure's del damunt als ndebele, es van mantenir fidels als britànics. Els colons van ser agafats totalment per sorpresa, i en una sola setmana van ser assassinats 122 homes, 5 dones i 3 nens a Matabeleland. Les setmanes següents moririen 13 europeus més (24). Els europeus van refugiar-se a Bulawayo i algun altre petit centre miner o missioner, i van fortificar-s'hi.

La Companyia es va veure obligada a reclutar a corre-cuita una força militar de voluntaris a Sud-àfrica, i a acceptar l'ajut d'un contingent de 500 soldats britànics, sota el comandament de Sir Frederick Carrington, les despeses del qual anaven a càrrec de la BSAC. Els reforços, que incloïen la presència del mateix Rhodes, van arribar a Rhodèsia i van alliberar els colons assetjats. Pel juny, els ndebele s'havien refugiat a les zones muntanyoses de Matopos i Taba Zi Ka Mambo, on podien resistir fàcilment els atacs dels britànics.

Aleshores, va esclatar la revolta dels shona. En aquest cas, la sorpresa dels europeus va ser encara més gran, ja que consideraven als shona com a ganduls, covards i incapaçs de cap acció organitzada. I existia la consciència d'haver-los "salvat" de l'opressió ndebele. En realitat, les raons dels shona per estar molestos amb l'administració de la Companyia eren nombroses, i els seus caps havien conservat la major part de la seva autoritat. Des del mes de març les notícies de les victòries ndebele i la mort dels europeus a Matabeleland van

anar estenent-se per Mashonaland. Molts dels efectius policials de la província, convençuts de la fidelitat dels shona, van ser mobilitzats per a la campanya contra els ndebele. Aleshores, sense cap tipus de coordinació general entre ells, els caps shona es van anar aixecant contra la Companyia. La decisió final d'unir-se als revoltats es prenia per una barreja de l'historial de relació amb l'administració i de la realitat política interna de cada cap. Els grups que es consideraven més negativament afectats pel govern colonial s'acostumaven a revoltar, però no sempre era així. Si un cap s'assabentava que un veí rival seu s'havia aixecat, tendia a mantenir-se fidel als britànics, amb l'esperança d'exploitar la seva aliança amb els blancs per perjudicar al seu rival. Altres es van mantenir fidels perquè no estaven convençuts de que fos possible expulsar als europeus, i temien les represàlies posteriors a un aixecament fracassat.

Igual com havia passat a Matabeleland, els colons aïllats que van ser sorpresos per la insurrecció van ser assassinats a les seves granges, mines i missions. Els supervivents es van fortificar a les ciutats i altres centres de població. Ara calia enviar tropes de rescat des de Matabeleland cap a Salisbury, però la situació de la Companyia era desesperada. Malgrat l'èxit dels britànics a la batalla de Taba Zi Ka Mambo al juliol, que havia obligat els ndebele a abandonar la seva posició, els que es trobaven amagats a Matopos eren gairebé inexpugnables. Rhodes sabia que, per raons financeres, i per poder alliberar efectius per anar en ajut de Mashonaland, calia negociar amb els *indunes*.

Els colons, que apostaven per una revenja massiva i generalitzada no volien ni sentir a parlar de negociar res. I alguns oficials de l'exèrcit regular britànic eren de la mateixa opinió: tot el que fos negociar, donaria una idea de feblesa als ndebele. Però el Colonial Office va acceptar els punts de vista de Rhodes, per les raons de sempre: si no es negociava, la guerra s'allargaria, la Companyia tindria més despeses, i el perill de fallida de la BSAC podia arrossegar Londres a intervenir. Entre els mesos d'agost i octubre, Rhodes en persona va anar a Matopos a celebrar diverses *indabas* o reunions amb els caps ndebele, que ja eren conscients de la impossibilitat de guanyar la guerra, i només aspiraven a obtenir uns termes de rendició satisfactoris. Finalment es va acordar una amnistia per als caps que lliuressin les armes, els *induna* passarien a ser remunerats amb un salari oficial per part de la Companyia, i Rhodes els prometia tallar els abusos de la policia nativa i oferir-los

aliments mentre no es pogués fer la propera collita. A poc a poc, els ndebele van anar abandonant els turons de Matopos i la guerra es va acabar (25).

Les perspectives a Mashonaland eren molt pitjors. Allí no existia un lideratge unificat de la revolta, i la negociació era molt més difícil. A més, tant Rhodes com la majoria d'uropeus tenien una opinió molt més negativa dels shona i dels seus caps, i no se'ls tenia el respecte que – almenys Rhodes i alguns col.laboradors seus – tenien pels *indunes* ndebele. Al llarg de la segona meitat del 1896 i els primers mesos del 1897, les tropes britàniques van fer dures campanyes contra els shona, cremant-los els poblats i les collites, i fent explotar amb dinamita les coves on es refugiaven. Els líders més importants dels resistents van anar caient en mans dels europeus, i altres es veuran forçats a rendir-se per la manca d'aliments i per les ofertes – ara sí – d'amnistia. Els darrers focus de resistència acabaran a principis del 1898.

La reconstrucció del govern

La fi de les revoltes va donar pas a un replantejament general de l'administració i la política de la Companyia, i es va produir un fort debat a Londres i Salisbury sobre les reformes que calia impulsar. L'aixecament dels shona i els ndebele havia estat fruit dels dos trets que caracteritzaven el govern de la BSAC a Rhodèsia des del 1890. En primer lloc, el govern colonial havia estat alhora massa feble i massa fort. La proximitat de la colònia a Sud-àfrica i les esperances exagerades de trobar-hi or havien facilitat l'arribada de gran nombre de colons, l'ocupació de terres (sobretot a Matabeleland), la destrucció militar del principal regne africà, i l'inici del cobrament de taxes. Però a la vegada el fet que l'administració estés en mans d'una Companyia privada i la manca de jaciments minerals significatius, havien suposat fortes restriccions de personal i pressupost. Els oficials eren pocs i poc professionals, l'Administrador no els controlava, les tropes eren mínimes i les estructures de poder – i en part, militars – dels africans estaven intactes. La combinació de manca de fons, personal i control amb la presència de colons i la voluntat per part de la Companyia d'ajudar-los i d'accelerar la posada en marxa de l'explotació econòmica del territori i d'assegurar-se uns ingressos suficients i ràpids, va resultar explosiva. L'acció de govern de la BSAC havia provocat el disgust dels africans, però no els havia convençut de la inutilitat d'enfrontar-s'hi.

En segon lloc, el Colonial Office no havia fet res per evitar la crisi que s'estava provocant. Els controls que la Carta i la legislació posterior estipulaven havien de servir, en teoria, per garantir un mínim d'eficiència en l'administració del territori i, sobretot, per evitar els abusos contra la població autòctona. Però, obsessionat per estalviar-se despeses i responsabilitats, Londres va preferir fer la vista grossa i deixar que la BSAC actués com li semblés millor. La possibilitat de provocar una crisi de la Companyia o de molestar l'opinió pública colonial, especialment de Rhodes i els afrikaners, molt sensibilitzats davant de qualsevol "ingerència" imperial en els seus afers interns, va acabar de limitar la voluntat ministerial d'intervenir.

Ara era clar que la política de Rhodes i el Colonial Office havia estat a punt de portar la colònia al desastre i calia trobar noves fòrmules. Rhodes es trobava sotmès per totes bandes a un bombardeig de crítiques. Els sectors polítics liberals de Londres i del Cap van dur a terme una forta campanya per denunciar els abusos perpetrats per la Companyia contra els africans abans de la revolta i durant la seva supressió. Va destacar altre cop Henry Labouchère a les pàgines del "Truth", i també l'escriptora sud-africana Olive Schreiner, que temps abans havia tingut una estreta relació d'amistat amb Rhodes (26). A Rhodèsia, els colons també protestaven contra la política de la BSAC. Després d'anys de penúries, malaties i esperances de riquesa frustrades, ara sentien que havien estat abandonats per la Companyia en el moment de la revolta. Jameson s'havia endut les tropes per ajudar Rhodes a aconseguir els seus objectius sud-africans, i els havia deixat indefensos davant dels ndebele. Molts estaven enfurismats per les negociacions amb els *indunes* i creien que no s'havia castigat els culpables de les matances d'uropeus. Reclamaven tenir veu i vot en les decisions de govern al país (27).

Al Colonial Office, oblidant-se de la pròpia responsabilitat en l'afer, estaven irritats amb Rhodes i Jameson per haver provocat l'aixecament. El nou Alt Comissari a Sud-àfrica des del maig del 1897 era Lord Alfred Milner, un partidari aferrissat de l'imperialisme britànic, i que tenia com a objectiu central l'eliminació de la independència del Transvaal. Preferia deixar Rhodèsia en mans d'una companyia privada, per estalviar-se problemes que el desviessin d'aquest objectiu, però volia assegurar-se un control imperial més gran sobre els afers rhodesians (28).

Tot i l'allau de crítiques a la seva gestió, Rhodes serà capaç de salvar la Companyia i el seu poder polític a Rhodèsia; i ho farà acceptant algunes de les demandes que se li feien, i aprofitant-se de les contradiccions i febleses dels altres actors. Els colons eren crítics amb la Companyia, però la majoria salvaven la persona de Rhodes dels seus atacs: el prestigi personal i el carisma que Rhodes tenia entre molts anglesos de Sud-àfrica i Rhodèsia no s'havien vist afectats pels desastres del 1895-96. La seva presència sobre el terreny en els mesos posteriors a la revolta va ajudar-lo a mantenir la seva reputació, i els ajuts que va prometre - de 250.000 lliures pels colons de Matabeleland i de 10.000 per als de Mashonaland - ho van refermar (29). A més, molts rhodesians eren contraris a canviar el govern de la Companyia per una administració britànica oficial, que consideraven massa favorable als africans.

El govern britànic no s'acabava de decidir sobre què fer, ja que desitjava exercir un major control sobre els afers de Rhodèsia, però la revocació de la Carta implicaria haver d'assumir els costos de governar el país, i el Tresor seguia tan reticent a acceptar-ho com sempre. No era clar tampoc que els colons, tot i les crítiques a la Companyia, acceptessin de bon grat una administració directa des de Londres. I un canvi en l'estatus quo de Rhodèsia podia provocar queixes entre els europeus de Sud-àfrica. Rhodes sabia tot això, i sembla que també va insinuar que podia aportar proves de la implicació de Chamberlain en l'afar de l'atac de Jameson contra el Transvaal (30), si se li retirava l'administració de Rhodèsia.

Al final, la solució va ser un compromís entre les parts implicades. La Companyia va retenir el govern dels seus territoris al nord i al sud del Zambesi, però va haver d'acceptar una sèrie de reformes i mecanismes de control imperial; i els colons van rebre representació política per primer cop. Tant Rhodes com Chamberlain esperaven poder usar-los en el seu favor. Rhodes creia que el Colonial Office seria menys bel.ligerant amb les mesures que prenguéss la Companyia si tenien el suport dels representants electes dels colons. I Chamberlain esperava que els colons servissin com un mecanisme d'equilibri de poders, i limitessin l'omnipotència de la BSAC (31).

El nou marc legal

La nova estructura legal i administrativa de Rhodèsia es va fixar a través de la Southern Rhodesia Order-in-Council de l'any 1898 (32). La llei afirmava el dret de supervisió de

l'Alt Comissari Britànic a l'Àfrica del Sud sobre la gestió de la Companyia. Un Comissionat Resident s'establiria de forma permanent a Salisbury, i s'encarregaria de vigilar les lleis aprovades per la Companyia, i informaria l'Alt Comissari sobre l'administració del país. Un Comandant General, subordinat a l'Alt Comissari, i nomenat pel Secretari de Colònies, seria el cap de l'exèrcit i la policia a Rhodèsia. L'Administrador de la Companyia només podia ser nomenat o destituït amb el permís del Colonial Office, i perdia la potestat d'aprovar Regulacions per sí sol.

La mateixa llei creava el Consell Legislatiu, que seria l'òrgan encarregat d'elaborar en primera instància les normes legislatives del país. Estava format per l'Administrador, que el presidia, 5 representants nomenats per la Companyia, i 4 electes entre la població. El Comissionat Resident n'era membre, però no tenia dret de vot. El Consell necessitava el permís del Colonial Office per fer lleis discriminatòries cap als africans. El dret al vot s'establia per un sistema de franquícia: podien exercir-lo tots els homes de ciutadania britànica, o naturalitzats o que haguessin jurat fidelitat a la Corona, de més de 21 anys, que sabessin llegir i escriure en anglès, i tinguessin unes propietats valorades en 75 lliures o un salari de 50 lliures anuals. La franquícia, tot i no excloure ningú per raons de raça, establia unes condicions que gairebé cap africà podia complir. Inicialment, els electes del Consell Legislatiu tenien una capacitat força limitada de controlar les accions del govern. Estaven sempre en minoria, i a les eleccions del 1899, molts dels candidats i, sobretot, dels elegits, eren persones amb estrets lligams amb la BSAC (33).

La política vers els africans

Més enllà de les pressions des de Londres, la mateixa Companyia va prendre consciència que calia millorar l'administració del país per evitar un altre desastre com el del 1896, sobretot pel que feia al tractament de la població africana. Les revoltes del 1896 i 1897 van fracassar en el seu intent d'expulsar els europeus del país, però van aconseguir col·locar les relacions amb els africans com a una de les prioritats en l'agenda política. No només van fer que Londres decidís vigilar de més a prop la situació a Rhodèsia, sinó que van canviar la percepció dels blancs que hi residien. La BSAC va fer seva la idea que calia millorar el tractament dels africans, tant per evitar els abusos precedents com per assegurar-se que no es produiria una nova insurrecció. Oficials i colons mantindran durant molts anys la por a

un aixecament, i alguns funcionaris intentaran evitar l'aprovació o l'aplicació immediata de mesures que poguessin conduir els africans a una situació de crisi (34).

El mateix any 1896 la Companyia va triar com a nou Secretari per a Afers Nadius William Henry Milton. Nascut el 1854 a Anglaterra, Milton va emigrar a Sud-àfrica el 1878. Va treballar com a funcionari del Departament d'Afers Nadius del Cap, i el 1891 es va convertir en secretari privat de Rhodes quan va ser nomenat primer ministre (35). El 1898 va ser designat Administrador, i va conservar a la vegada el càrrec de Secretari d'Afers Nadius. Era un ferm partidari de professionalitzar el govern i especialment el Departament d'Afers Nadius (DAN) i de posar fi a l'administració confiada a "amateurs" (36). El cos de funcionaris es va dividir en dues branques: el Servei Civil, que s'encarregava dels afers lligats amb la comunitat europea i dels serveis generals per a tota la colònia; i el DAN, que tenia cura de les relacions amb els africans.

Per sota de Milton com a Secretari, el DAN estava en mans de dos Comissaris en Cap per als Nadius (CCN), un per a Mashonaland i un altre per a Matabeleland (37). Dels CCNs depenien els Comissaris per als Nadius (CNs) de cada districte. Els CNs tenien jurisdicció per assignar terres als africans i per concedir els permisos per construir les cabanes (i, per tant, nous poblats). També cobraven els impostos, i jutjaven casos civils o de menor importància. Els caps passaven a ser nomenats per l'Administrador i a cobrar un sou del govern. Estaven obligats a col·laborar amb els CNs i a ajudar en el cobrament de les taxes. Bona part de les competències que el Colonial Office s'havia reservat feien referència a les relacions amb els africans. L'Alt Comissari i el Secretari de Colònies havien d'aprovar els nomenaments, destitucions i salaris del personal del DAN, i l'Alt Comissari tenia l'última paraula en la imposició de multes, les expulsions d'un determinat indret, i els afers lligats amb la terra.

L'arribada de Milton al DAN i, més tard, al cap de l'Administració, va venir acompanyada per la contractació d'antics oficials del govern del Natal (38). Com els ndebele eren considerats com a "zulu", es buscava gent familiaritzada amb l'administració de Zululand i que en parlés la llengua (39). La política britànica a Zululand s'havia basat en l'anomenat "Sistema Shepstone", ideat per Sir Teophilus Shepstone, que va dirigir durant molts anys el DAN al Natal (40). El "Sistema" pretenia combinar el govern colonial i la conservació de l'autoritat dels caps africans. Els zulu havien de mantenir el seu dret d'accés a terra

suficient, i continuar vivint sota les seves costums i tradicions. A la vegada, es considerava que havien estat “alliberats” de la “tirania” dels seus reis, i podien “gaudir” de l’ús d’institucions europees, com ara els magistrats i tribunals de justícia. Havien de col·laborar en l’administració i l’economia de la colònia, pagant impostos i buscant feina assalariada, en lloc de treballar per al “benefici” del rei. Era un sistema de govern pensat per a territoris on la població europea era encara escassa, l’estat colonial estava poc implantat, i l’economia moderna s’estenia a poc a poc. Molts dels oficials contractats per Milton estaven fortament influïts per aquest tipus de plantejaments.

El DAN a Rhodèsia oscil·larà molt sovint entre el govern directe i l’indirecte, i entre la segregació i la integració (41). La voluntat de la majoria de funcionaris del DAN era intentar seguir les línies de Shepstone i mantenir el poder dels caps africans, però això no era sempre possible. A Matabeleland, els *induna* van retenir un marge d’autoritat considerable, però la Companyia sempre va impedir qualsevol intent de revifar la monarquia. A Mashonaland, molts caps van ser executats durant la campanya de supressió de la insurrecció, i es van nomenar substituïts de provada fidelitat al govern i no sempre legítims segons les normes de successió tradicionals. Els amplis poders atorgats als CNs afectaven negativament l’autoritat dels caps als ulls de la població africana.

En la qüestió de la segregació, les posicions dins de la comunitat europea estaven força dividides i eren sovint contradictòries. Una part dels dirigents de la BSAC i de l’administració creien que la segregació era una mesura transitòria, que s’acabaria a mesura que els africans s’anessin integrant en l’economia moderna. Era la seva creença i també el seu objectiu. Però molts colons apostaven per la segregació permanent i la còpia del model legislatiu sud-africà, que asseguraria el seu control polític i econòmic sobre el país, i mantindria els africans en posició de subordinació per sempre. Molts oficials del DAN acostumaven a recolzar el model segregacionista, no tant per les mateixes raons que els colons, com pel seu desig de preservar les tradicions i valors africans, d’evitar la seva desestabilització social i política, i d’impedir els abusos més flagrants dels colons.

Tot plegat configurava un panorama més aviat confús i contradictori. La Companyia volia millorar el tracte als africans, tant per interès propi com per satisfer les demandes de Londres. Confiava l’administració a un DAN que tendia a un cert proteccionisme de la població africana, però a la vegada volia aconseguir els colons i mobilitzar els recursos

econòmics i, sobretot, laborals del país. Els colons eren partidaris de la segregació social i política, però exigien la participació dels africans en l'economia colonial. I el DAN tenia uns oficials que minaven la legitimitat dels caps africans en atorgar-se ells l'autoritat última en els afers de govern, però que alhora volien preservar la "tradició", i evitar els abusos dels colons.

El que en va resultar va ser una política africana més semblant al govern directe que no pas a l'indirecte que es practicava en d'altres colònies britàniques. La voluntat proteccionista del DAN i d'alguns sectors de l'opinió pública europea es veia superada pels efectes de la pròpia omnipotència dels CNs, les demandes creixents de l'economia colonial i la influència cada cop més forta dels colons en l'administració del país.

CAPÍTOL 5

L'AGRICULTURA A RHODÈSIA DEL 1890 AL 1897

Mashonaland

Quan la BSAC va enviar la primera expedició de colons a ocupar els territoris que formarien la futura Rhodèsia, la creença més estesa entre els dirigents de la Companyia i els mateixos colons era que l'economia de la colònia es fonamentaria en l'explotació dels jaciments minerals. Els europeus que van arribar a principis dels anys 90 buscaven enriquir-se al més ràpidament possible gràcies a les mines d'or. Cal dir, però, que des dels primers moments de la colonització es va mantenir oberta la possibilitat de construir una agricultura eficient que contribuís – ni que fos de manera secundària – al desenvolupament econòmic del país. Els viatgers o els residents europeus a la regió abans de la conquesta ja havien aportat informacions sobre l'abundància de les collites dels shona, i alguns, com E.A. Maund, havien plantat petites quantitats de blat, patates o verdures. Entre els primers colons hi havia persones que tenien una certa experiència agrícola prèvia i es van adonar que determinades zones de Mashonaland eren bones per als conreus (1).

Els voluntaris que formaven part de la columna d'ocupació del 1890 rebien de mans de la Companyia el dret d'explotació d'uns determinats jaciments minerals, però també un tros de terra de 3.000 acres d'extensió (2). Les condicions d'accés a aquesta propietat de seguida van provocar discussions entre els colons i els oficials de la BSAC. Jameson i Rutherford Harris deien que era necessari ocupar la granja de forma efectiva i oferir serveis militars a l'administració a canvi. Els colons reclamaven la propietat plena i incondicional de les granges. Quan Rhodes va arribar de visita a Mashonaland a finals del 1891, va solucionar el problema garantint la propietat plena als pioners, sense necessitat d'ocupació efectiva, però amb l'obligació de pagar una renda anual d'una lliura a la BSAC. Els colons que arribaven més tard sí que, en teoria, havien de complir una clàusula d'ocupació de la terra per tal de tenir dret a la seva propietat. També havien de pagar una renda anual a la Companyia, no gaudien de drets sobre els minerals de les granges – que seguien en mans de la BSAC -, i havien de permetre a l'administració construir carreteres o telègrafs que travessessin les seves propietats (3).

El desig de Rhodes d'atreure més colons i més inversió per al territori, i d'aconterar determinats associats seus, ja fos en l'àmbit polític o en el financer, va facilitar que les

“excepcions” a la llei i les exempcions de l’obligatorietat d’ocupar les granges fossin molt nombroses (4). D’aquesta manera, alguns individus i certes companyies van obtenir la concessió per part de la BSAC de grans extensions de terra gratuïta o molt barata. Quan la terra concedida estava sotmesa a la clàusula d’ocupació, molt sovint es feia la vista grossa amb l’incompliment de la llei.

Aquesta política va ser aplicada de forma extensiva per part de Jameson quan es va convertir en Administrador. Per exemple, a la regió de Marandellas (actual Marondera), la companyia propietat de Sir John Willoughby va rebre més de 29.000 acres; i la Rhodesia Lands Limited de Frank Johnson en va rebre més de 53.000 (5). A la mateixa zona hi va seleccionar una granja D.C. de Waal, un dels líders de l’Afrikaner Bond, que havia acompanyat Rhodes en el seu viatge a Mashonaland el 1891 (6).

La tendència a deixar les granges sense ocupar i a l’acapament de considerables extensions de terra en mans de grans companyies es va veure afavorida també per l’actitud de molts dels primers colons, que seleccionaven una granja només amb l’objectiu de vendre-la immediatament a un preu inflat a una companyia que hi estés interessada, o mantenien la terra sense ocupar esperant que el preu pugés abans de desfer-se’n. Tant colons com empreses utilitzaven la terra per especular-ne amb el preu, i no per realitzar-hi cap tipus de producció. A més, quan un dels pioners es venia el seu títol de propietat, el comprador també adquiria l’exempció d’ocupació del títol original (7). En molts casos, ni tan sols se sabia amb certesa on estaven situades les granges, i encara menys els seus límits exactes (8).

La majoria de colons que van instal·lar-se a les seves noves terres no hi plantaven res. Es dedicaven a buscar-hi minerals o a fer de comerciants. Compraven gra i altres productes agrícoles als africans que residien a la “seva” granja o a les rodalies, i els revenien a un preu més alt a les ciutats o als primers centres miners. Els shona eren capaços de conrear qualsevol dels productes que els europeus consumien de forma més eficient que els colons nous (9).

Els primers grangers

De tota manera, a poc a poc van anar arribant colons que tenien la voluntat de dedicar-se a l’agricultura. Molts d’ells eren bóers, a qui Rhodes encoratjava a establir-se a Rhodèsia, en bona part per mantenir bones relacions amb els seus aliats afrikaners al Cap, i seguint la

política d'implicar el major nombre possible de sectors socials i econòmics de Sud-àfrica en l'èxit de la nova colònia.

El 1891 un *trek* dirigit per Laurence van der Byl va instal·lar uns quants afrikaners del Cap a la regió de Rusape. Dos anys més tard, Dunbar Moodie i el seu cosí Thomas, dos colons d'origen escocès, van reclutar més de seixanta persones a l'Estat Lliure de l'Orange i es van establir, al gener del 1893, a la regió de Melsetter (actual Chimanimani). La Companyia els va oferir terra a 3 lliures per morgen. Una mica més tard, l'any 1896, l'anomenat Liebenburg *trek* portarà a la fundació de la ciutat d'Enkeldoorn (actual Chivhu) (10).

Un altre grup interessat en l'agricultura des del principi seran els missioners. Rhodes va donar-los tot tipus de facilitats per ocupar la terra que necessitessin, sense fer distincions entre les diferents congregacions. La Wesleyan Methodist Church va rebre el 1891 3 granges de 3.000 acres, a més de terra municipal a Salisbury i Umtali (actual Mutare). El 1892 encara va obtenir més concessions i va fundar dues missions a Epworth i Nengubo, també de 3.000 acres cadascuna. L'Exèrcit de Salvació va rebre una granja a la vall del Mazoe el 1891. I Jameson va cedir una propietat de 6.000 morgen a l'Església Reformada Holandesa. Rhodes estava impressionat amb la filosofia dels jesuïtes, que emfasitzaven el treball, la disciplina i el respecte per l'autoritat. El 1892 els va cedir 12.000 acres a Chishawasha, prop de Salisbury (11).

Els missioners ja havien fet alguns conreus en les seves missions de Matabeleland abans del 1890, i ara es van dedicar a plantar tot tipus de productes: els metodistes de Mount Selinda, a Melsetter, començaran a conrear te, cafè i fruites; els jesuïtes de Chishawasha faran blat de moro i patates i plantaran fruiters (12). Així mateix, sembla que va ser un jesuïta, el Pare Boos, un dels primers europeus a conrear tabac. Ho va fer a Chishawasha el 1893-94 (13).

Els colons també van començar a provar el conreu d'alguns productes: el 1891 els *trekkers* de Van der Byl van plantar vinyes a Marandellas (14), i Lionel Cripps es dedicarà al tabac a Umtali el 1895, tot i que la importació de llavors de tabac en aquells moments era molt cara, i el mercat rhodesià era reduït. Cripps plantava tabac per a pipa (15).

La resposta africana

Durant els primers anys de presència europea a Mashonaland la producció agrícola que més va créixer va ser la dels africans, no pas la dels colons. Les ciutats, mines i granges acabades de crear oferien un mercat atractiu per als africans que hi residien a prop, i que es

van dedicar a vendre aliments de tot tipus i bestiar als europeus. Al principi, els ingressos produïts per aquestes vendes es dedicaven a l'adquisició de bestiar o de productes manufacturats, com ara teixits o eines. La imposició de taxes per part de la Companyia va suposar un incentiu addicional per a la venda de productes agrícoles: els diners que es guanyaven servien per pagar els impostos i evitar, així, haver d'anar a buscar una feina assalariada (16).

No sempre els beneficis d'aquests intercanvis eren tan clars, però. Moltes vegades els comerciants europeus pagaven preus baixos als africans, i després els inflaven a l'hora de vendre els aliments a les ciutats. Això es produïa sobretot en àrees allunyades dels centres de població europea, on els africans no tenien accés directe als mercats, ni a mitjans de transport propis i, per tant, depenien dels comerciants (17). Els intercanvis creixents també van tenir la conseqüència d'acostumar els africans al consum de determinats productes europeus, creant d'aquesta manera unes "necessitats" noves, que calia cobrir a través d'una major implicació en l'emergent economia de mercat. Com apuntava Barry Kosmin "És irònic que aquest període de prosperitat creés una dependència vers les importacions i els luxes, incrementant així les "necessitats", que a la vegada van fer més indispensable la participació en la feina assalariada posteriorment" (18).

Inicialment, durant el breu període d'administració de Colquhoun, es va intentar evitar que els colons seleccionessin les seves granges en terres ja utilitzades pels shona, i es procurava aconseguir algun tipus de permís per part dels caps propers. Jameson ja no es va prendre tantes molèsties, i la seva actitud va ser molt més permissiva. Moltes vegades, les granges que es demarcaven incloïen poblats shona al seu interior. De tota manera, això no va crear problemes gaire importants en aquell moment, ja que la majoria de propietats van continuar sense ser ocupades. Allí on els europeus feien acte de presència, es dedicaven bàsicament a comerciar amb els africans residents a la nova granja (19).

L'ocupació de Matabeleland

Les coses van ser una mica diferents a Matabeleland després de l'ocupació del 1893. Ja hem vist com els voluntaris de l'expedició de conquesta van rebre el dret de triar una granja de 6.000 acres. Molts d'ells van seleccionar les seves propietats als voltants de Bulawayo, al centre del regne ndebele, i on es trobaven les millors terres i un nombre considerable de poblats.

Els missioners també van rebre generoses concessions de terra per part de la Companyia. Els Metodistes van aconseguir propietats al mateix Bulawayo i a la seva rodalia; els Seventh Day Adventists van obtenir 12.000 acres a Solusi el 1894; i la London Missionary Society, 24.000 acres a Dombodema el 1895 (20).

Igual com va passar a Mashonaland, la majoria de colons no volien dedicar-se a l'agricultura, i utilitzaven les seves propietats per buscar-hi or, o se les venien a grans companyies que desitjaven especular amb els preus del sòl o assegurar-se els possibles jaciments minerals per més endavant. Una de les companyies que més terra va acaparar va ser la Willoughby's Consolidated Ltd., de Sir John Willoughby, que ja posseïa grans propietats a Mashonaland. Molts ndebele es van trobar que, en retornar a casa després de la guerra, havien esdevingut "ocupants" de la seves antigues parcel·les. Els propietaris europeus els cobraven una renda a canvi de permetre que s'hi quedessin. N'hi havia bastants que acceptaven, ja que així no havien d'abandonar els seus poblats, i tampoc no hi havia massa terra lliure i de bona qualitat on traslladar-se (21).

La presència de colons al cor del regne ndebele i les pressions de certs sectors liberals i humanitaris al Cap i a Londres van fer que el Colonial Office decidís crear una Comissió de Terres, que havia d'establir unes Reserves de terra inalienable per als ndebele. La Comissió s'havia d'assegurar que les Reserves incloguessin terra suficient i que hi hagués prou fonts d'aigua. Estava integrada per tres Comissionats: el Jutge del Tribunal Suprem de la colònia, un nomenat pel Colonial Office, i un altre proposat per la Companyia i aprovat per l'Alt Comissari al Cap. Londres es reservava el dret de modificar les conclusions de la Comissió (22).

Totes aquestes garanties i bones intencions, però, van topar altre cop amb l'objectiu recurrent del Colonial Office al país: evitar enfrontar-se amb la Companyia i haver d'assumir-hi responsabilitats. El govern britànic no es va preocupar d'exercir el control necessari perquè els membres de la Comissió fossin imparcials, ni desitjava que l'informe final provoqués un conflicte amb la BSAC o els colons. Així, el Jutge, Joseph Vincent, era nascut al Cap, on el seu pare era diputat, i el seu germà havia format part de la columna d'expedicionaris del 1890 a Mashonaland. Havia exercit un càrrec oficial a Bechuanaland, on havia defensat la necessitat de cedir terres dels tswana a colons europeus. El seu sou de Jutge el pagava la Companyia. El membre nomenat per Londres era el capità C.F.Lindsell,

un oficial de rang inferior de Bechuanaland, seleccionat sobretot amb la voluntat d'estalviar-se les despeses d'enviar a Rhodèsia un oficial de més importància. A part d'estar clarament incapacitat per a la feina, hi ha indicis clars que podria haver estat subornat per la Companyia, que li va concedir terres al país mentre encara formava part de la Comissió. Finalment, la BSAC va nomenar H.M.Heyman, un militar britànic que havia participat en la campanya del 1893 i, per tant, era un beneficiari de l'acord que concedia una granja als voluntaris.

Amb aquests antecedents, no va ser cap sorpresa que les conclusions de la Comissió no fossin gaire favorables als ndebele. El 1894 se'ls van atorgar les dues primeres Reserves del país: Gwaai, de 3.000 milles quadrades i Shangani, de 3.500. Els comissionats no van fer cap càlcul mínimament fiable de la població ndebele, ni van tenir en compte quants ndebele marxarien de les granges europees per instal·lar-s'hi. Només van visitar una petita part de Shangani; a Gwaai ni tan sols hi van anar (23).

Shangani era una zona situada al nord-est del regne, força lluny de Bulawayo. Els ndebele la consideraven una regió inhòspita, habitada per animals salvatges i infestada de malalties. Els viatgers europeus que l'havien visitat confirmaven aquesta impressió. A més, era un territori amb forta presència de mosca tse-tse. Hi vivien poblacions lozwis que havien estat derrotades i subordinades pels ndebele al llarg del segle XIX, i tongas, que també n'havien patit les ràzzies. Els ndebele hi enviaven a vegades alguns dels seus ramats, o creuaven la zona per anar a comerciar amb grups de població situats més al nord (24).

Sembla que els comissionats disposaven de totes aquestes informacions, però van mantenir la seva decisió de col·locar allí les Reserves. La millor terra ja havia estat concedida als colons, o es volia concedir-los-la en el futur. Només es van escoltar els testimonis africans que descrivien la regió des d'un punt de vista menys negatiu, o que deien que els ndebele ja hi tenien bestiar (25). Tant l'Alt Comissari, Sir Henry Loch, com els funcionaris del Colonial Office van donar per bona l'opinió de la Comissió. Només el Secretari de Colònies, Ripon, va expressar alguns dubtes, en adonar-se que Shangani estava en territori tsetse. Jameson li va assegurar que això no estava clar del tot, i pel gener del 1895 les Reserves van ser aprovades definitivament. Altra vegada l'interès del govern britànic per evitar-se responsabilitats i compromisos a Rhodèsia va facilitar l'aplicació de polítiques clarament antagòniques amb els interessos dels africans i va convertir en paper mullat les

garanties que, segons la Carta i les lleis que se'n derivaven, Londres havia de fer complir.

La ramaderia

Des dels primers moments de l'ocupació de Mashonaland certs oficials de la BSAC i alguns colons van ressaltar les possibilitats que el país oferia per a la cria del bestiar. Tot i que, igual com en el cas de l'agricultura, pocs europeus es van dedicar a crear ranxos propis, sí que van augmentar els intercanvis de bestiar amb els africans. Els shona venien alguns dels seus animals als colons a canvi de teixits, sal o productes manufacturats. Els ndebele, fins i tot abans de la conquesta del seu regne, també es van dedicar a vendre bestiar als grangers de Mashonaland i a comerciants que anaven a Bulawayo. El bestiar era consumit pels colons, o enviat cap als mercats de Sud-àfrica (26).

Un cop es va haver esclafat el regne de Lobengula, l'afer del bestiar va passar a primera línia de la política de la Companyia. Els voluntaris de la campanya militar tenien dret a unes 25 lliures esterlines en caps de bestiar cadascun. En els primers moments després de l'entrada de les tropes a Bulawayo es van produir robatoris de bestiar, que es va revendre a Mashonaland i, sobretot, es va enviar cap a Sud-àfrica. Des de Londres, Ripon va queixar-se de les notícies que li arribaven de l'expoliació dels ramats ndebele, però Loch i Jameson li explicaven que la Companyia només estava confiscant el bestiar "del rei". Segons ells, la gran majoria dels animals a Matabeleland eren propietat de Lobengula, que els cedia als seus súbdits perquè li cuidessin a canvi de poder-ne consumir la llet. Van aconseguir convèncer Ripon que s'esperés a la decisió final de la Comissió de Terres, que també havia de decidir sobre el bestiar (27).

Donada la composició de la Comissió, el seu tractament de la qüestió va ser tan imparcial com en el cas de les Reserves. Només van escoltar els testimonis africans que corroboraven que el bestiar era propietat del rei, i van recolzar els arguments de la BSAC, que va dir al Colonial Office que la majoria de caps robats després de l'ocupació havien estat capturats per shones o holis que volien aprofitar-se de la derrota ndebele. També van fer seva l'opinió que alguns ramats en possessió dels ndebele eren antics animals "reials" que la gent s'havia apropiat aprofitant la confusió del moment. No van escoltar les opinions que contradeien aquesta visió. Van preferir ignorar el fet que, si bé el rei ndebele era l'amo de més de la meitat del bestiar del regne, molts caps estaven en mans privades. I que els

ramats reials podien ser consumits en anys de sequera o fam o en moments puntuals, ajudant així els qui els pasturaven a sobreviure i a conservar els seus caps propis. Hi havia *indunes* que podien arribar a acumular fins a 200 caps de bestiar en propietat.

La Comissió i Loch van ajudar la Companyia a imposar les seves intencions davant del Colonial Office i van amagar les confiscacions massives de bestiar dels anys 1893-94. Londres va acceptar la proposta que alguns *indunes* importants retinguessin els seus ramats, però la majoria del bestiar va passar a mans de la Companyia, que podia cedir-lo als ndebele “igual com feia Lobengula”. El resultat de tot això va ser que, dels aproximadament 170.000 caps que posseïen els ndebele abans del 1893, només en van conservar un 24%. La resta va anar a parar a la Companyia, que els va usar per pagar als voluntaris, per finançar el nou Departament d’Afers Nadius a Matabeleland, i per vendre’ls a colons locals o a companyies que els exportaven a Sud-àfrica. Els ndebele van perdre bona part dels seus ramats, la possibilitat de continuar practicant l’agricultura mixta, que combinava els conreus i la ramaderia, i – com que les Reserves assignades eren dolentes i insuficients – també es van quedar sense molts dels terrenys de pastura estacional.

Amb l’accés al bestiar ndebele confiscat, alguns colons a Matabeleland i Mashonaland, sobretot als voltants de Bulawayo, Victòria i Umtali, van començar a criar ramats propis. El 1894 i el 1895 es van importar els primers animals estrangers per creuar-los amb els locals. El mateix Rhodes el 1894 va intentar importar ovelles merines per a la seva granja a Inyanga (actual Nyanga) (28). De tota manera, la majoria de colons a Matabeleland van optar per vendre el bestiar que els havia tocat com a botí a grans companyies o a individus que volien fer-ne acumulació. Va ser el cas, altre cop, de Sir John Willoughby (29).

La situació abans de les revoltes

El balanç de l’agricultura europea a Rhodèsia abans del 1896 no era gaire encoratjador. Molt pocs colons havien decidit dedicar-se a plantar collites, i els que s’havien dignat a presentar-se a les “seves” granges ho havien fet amb la intenció de comercialitzar els productes que els oferien els africans que hi vivien, o de cobrar-los una renda com a ocupants de la terra.

El resultat dels *treks* havia estat més aviat pobre. A Melsetter, les malalties es van estendre per un ciutat establerta en un lloc ben poc saludable. Thomas Moodie va morir-hi el 1894, i el seu cosí Dunbar el 1897. Un any abans ja s’havia canviat la localització de la ciutat. A la

gent de Van der Byl tampoc no li van anar bé les coses: van discutir-se amb el seu líder, molts eren inexperts en afers agrícoles, i van acabar marxant de la regió (30). L'existència de cotó en algunes regions del país va fer que, a principis dels anys 90, se n'enviessin mostres a especialistes de Londres per tal que n'examinessin la qualitat. Els informes van ser bons, però els colons no s'hi van dedicar, donada la manca de mà d'obra disponible i el mercat minúscul que tenien a l'abast (31). Les activitats dels grangers europeus es van veure entrebancades, a més, per alguns episodis de sequera, especialment a Mashonaland, durant els anys 1894 i 1895, i per l'arribada d'eixams de llagostes el 1895 (32).

El valor de la terra va anar baixant gradulament. Un títol de propietat sobre una granja sotmesa a les condicions – benèvoles – que s'exigien als Pioners, va passar de vendre's a 100 lliures el 1890, a 50 o 60 el 1893. El govern calculava que el 1893 només hi havia sis granges actives a Mashonaland. A Matabeleland la situació era semblant, i el 1895 hi havia unes 300 granges ocupades, però només 900 acres sota conreu. A la província de Victòria hi havia només disset grangers en actiu (33).

La ramaderia no estava pas en una millor situació. Els colons van reclamar diverses vegades ajut a l'administració per importar bestiar de qualitat per creuar-lo amb animals locals, però la Companyia, que anava justa de diners, va fer-hi poca cosa (34). A més, totes les discussions sobre la titularitat del bestiar ndebele van acabar esdevenint supèrflues a principis del 1896, quan la pesta bovina va introduir-se a Rhodèsia (35). Aquesta malaltia, originària de l'Àsia Central, havia arribat a Eritrea el 1887 amb el bestiar de l'Índia que els italians havien comprat per utilitzar durant les seves campanyes a la regió. Amb una extrema velocitat, va anar estenent-se per tota l'Àfrica Oriental i Central. El 1892 ja havia arribat a Rhodèsia del Nord (actual Zàmbia). Era una malaltia de tipus víric, que es contagiava d'animal a animal sense que calgués la intervenció de cap agent transmissor (com ara un insecte). Afectava el bestiar i alguns tipus d'animals salvatges, sobretot antílops. Es caracteritzava per uns símptomes molt aguts des del principi, com ara febre, diarrees i ferides a la boca. La mort es produïa molt ràpidament, al cap d'entre sis i dotze dies.

La pesta va travessar el Zambesi el febrer del 1896 i en poques setmanes es va escampar per tot el país. Es calcula que viatjava a unes 20 milles per dia, i pel maig ja havia arribat a Salisbury i a la frontera amb el Transvaal (36). Sembla que va exterminar uns 500.000 caps

de bestiar, un 95% del total d'animals de Rhodèsia. La Companyia, empesa pel pànic, va començar a liquidar ramats sospitosos, inclosos els animals sans, per tal d'aturar la progressió de l'epidèmia. Aquesta política no va aturar la malaltia, i va ser equivocada en alguns aspectes. Els animals que sobrevivien al brot de pesta es convertien en el que a la regió es coneixia com a "salats", és a dir, immunitzats, i eren, per tant, molt valuosos. L'extermini indiscriminat de les primeres setmanes també va afectar aquests individus. A més, la política d'eliminació, com hem vist, va acabar d'enemistar els ndebele amb el govern.

El govern de la BSAC no va crear cap tipus d'infraestructura d'administració o serveis que poguessin fer front a les dificultats que es trobaven l'agricultura i la ramaderia. Des dels anys 1892 i 1893 s'havien fet sentir veus entre els colons que criticaven la política de terres, que estava deixant enormes extensions de terreny en mans de propietaris absentistes o despreocupats de la producció de collites. La Junta de la Companyia també va expressar alguns dubtes però, tot i l'expressió de la voluntat d'afavorir l'arribada de colons que ocupessin granges més petites i les utilitzessin de forma productiva, es va fer molt poca cosa (37).

Des del 1890, els afers lligats amb l'agricultura s'havien deixat en mans del Department de Topografia, encapçalat per A.H.F. Duncan, un antic oficial de la Marina Reial. Duncan s'havia d'encarregar també de les obres públiques i de fer de Cap de Correus . El Departament estava allotjat en una cabana de fang i fusta a Salisbury, i fins el 1892 no es van traslladar a un edifici construït amb totxos. La tasca principal del Topògraf General era supervisar les terres de la Corona, és a dir les que pertanyien a la Companyia, tant si estaven arrendades a colons privats com si encara seguien sense ocupar. Havia de fer informes topogràfics de superfície de la terra del país, per així assegurar legalment els títols de propietat i els intercanvis de terra. Tot això indicava el poc interès de la Companyia pels afers agrícoles, i que la seva prioritat en aquest camp era la demarcació de les propietats. Pel que fa a la ramaderia, el 1892 es va nomenar un Controlador del Bestiar per fer-se'n càrrec, però no es va anar gaire més enllà (38).

NOTES DE LA PRIMERA PART

Notes al capítol 1

- 1- Per una breu descripció del clima i la geografia de Zimbabwe podeu consultar PALMER, Robin. *Land and Racial Domination in Rhodesia*. Heinemann. Londres. 1977. pp.5-8 i JOUANNEAU, P. *Le Zimbabwe*. PUF. Que sais-je? n°2100. París. 1983. pp. 9-10.
- 2- Vegeu BEACH, David. *The Shona and Zimbabwe, 900-1850*. Mambo Press. Gweru. 1980. pp.3-6.
- 3- GARLAKE, Peter. *Great Zimbabwe. Described and Explained*. Zimbabwe Publishing House. Harare. 1994. (1ª edició, 1982). p.7. i del mateix autor, *The Hunter's Vision. The Prehistoric Art of Zimbabwe*. British Museum Press. Londres. 1995. pp. 17-18.
- 4- La descripció més detallada de l'art rupestre de Zimbabwe és GARLAKE, 1995. op.cit. Per la datació vegeu pp.17-18. També podeu consultar WALKER, Nick. *The Painted Hills. Rock Art of the Matopos, Zimbabwe*. Mambo Press. Gweru. 1996.
- 5- Per la migració dels primer bantu i algunes característiques de la seva cultura vegeu PHILLIPSON, D.W. "Los comienzos de la Edad de Hierro en el África Meridional" dins de MOKHTAR, G. (dir). *Historia General de África*. Vol.2. *Antiguas Civilizaciones de África*. Tecnos-UNESCO. Madrid. 1983. pp.683-702 i HUFFMAN, T.N. "El África Meridional al Sur del Zambeze" dins EL FASI, M. (dir). *Historia General de África*. Vol.3. *África entre los siglos VII y XI*. Tecnos-UNESCO. Madrid. 1992. pp.673-689.
- 6- GARLAKE, 1994. op.cit. pp.7-8, s'oposa a la teoria de la migració bantu i creu que els canvis culturals van ser fruit de l'evolució interna de les poblacions khoisan. Per una defensa força convincent de l'origen migratori dels canvis, vegeu BEACH, David. *Zimbabwe before 1900*. Mambo Press. Gweru. 1995. (1ª edició, 1984). pp.9-13.
- 7- BEACH, 1995. op.cit. pp.13-18.
- 8- Per una breu descripció d'aquests primers contactes aràbics amb la costa oriental, vegeu INIESTA, Ferran. *Bajo la Cruz del Sur. Religión, Comercio y Guerra en el Canal de Mozambique (900 a 1700 d.c.)*. Sendai Ediciones. L'Hospitalet de Llobregat. 1993. p.73.
- 9- Breus estudis del primer comerç exterior des de Zimbabwe es poden trobar a BEACH, David. "The Shona Economy: Branches of Production" dins de PALMER, R.H. & PARSONS, Q.N. (eds). *The Roots of Rural Poverty in Central and Southern Africa*. Heinemann. Londres. 1977. pp.51-54; PHILLIPSON, 1983. op.cit. pp.699-700 i HUFFMAN, 1992. op.cit. pp.682-683.
- 10- BEACH, 1980. op.cit. pp.3-6 i 13.
- 11- Sobre la cultura del Leopard's Kopje i Mapungubwe, vegeu PHILLIPSON, 1983. op.cit. pp.694-695; HUFFMAN, 1992. op.cit. pp.674-676 i 681-688; i FAGAN, M. "Las cuencas del Zambeze y del Limpopo (1000-1500)" dins de NIANE, D.T. (dir). *Historia General de África*. Vol.4. *África entre los siglos XII y XVI*. Tecnos-UNESCO. Madrid. 1985. pp.550-552. GARLAKE, 1994. op.cit. pp.8-9, i BIRMINGHAM, David & MARKS, Shula "Southern Africa" dins d'OLIVER, Roland (ed). *The Cambridge History of Africa*. Vol.3. *From c.1050 to c.1600*. Cambridge University Press. Cambridge. 1977. pp.573-575 posen en dubte altre cop l'origen bantu d'aquesta cultura.

- 12- Per tenir una panoràmica dels diferents punts de vista, consulteu HUFFMAN, 1992 op.cit. p.689; FAGAN, 1985. op.cit. pp.552-562; BIRMINGHAM & MARKS, op.cit. pp.575-582; BEACH, 1995. op.cit. pp.24-26; GARLAKE, 1994. op.cit. pp.14-15; i HUFFMAN, T.N. "The Rise and Fall of Zimbabwe". *Journal of African History*. Vol. 13. n°3.1972. pp.353-366.
- 13- La descripció sobre el Gran Zimbabwe està basada sobretot en GARLAKE, 1994. op.cit. pp.13-16 i BEACH, 1995. op.cit. pp.24-26.
- 14- INIESTA. op.cit. pp.86-90.
- 15- FAGAN, 1985. op.cit. pp.562-563; BIRMINGHAM & MARKS, op.cit. pp.597.
- 16- Per als problemes ecològics del Gran Zimbabwe vegeu FAGAN, 1985. op.cit. p.569; BIRMINGHAM & MARKS, op.cit. pp.580-582; i BEACH, 1995. op.cit. pp.25-26.
- 17- Sobre el regne Torwa consulteu BEACH, 1995. op.cit. pp.26-27 i 28-29.
- 18- Per una visió sintètica de l'origen del Mutapa vegeu BIRMINGHAM & MARKS, op.cit. pp.590-595; i BEACH, 1980. op.cit. pp.66-70 i 118-121.
- 19- L'estudi més exhaustiu sobre el Mwene Mutapa és MUDENGE, S.I.G. *A Political History of Munhumutapa, 1400-1902*. James Currey Publishers. Londres. 1989. Bona part de la descripció del regne està basada en aquesta obra, especialment pp.77-79, 81-86, 90-97, 99-110, 119-143 i 163-194.
- 20- INIESTA, op.cit. pp.379-381.
- 21- L'estudi més complert sobre la presència dels portuguesos al canal de Moçambic al segle XVI és INIESTA, op.cit. Aquest apartat hi està basat.
- 22- Els canvis en la política portuguesa a partir de mitjans del segle XVI estan descrits a NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. C.Hurst and Co. Londres. 1995. pp. 23-24 i 54-56.
- 23- L'arribada de Silveira està explicada a MUDENGE, op.cit. pp. 63-69.
- 24- Sobre les relacions comercials amb Portugal vegeu MUDENGE, op.cit. pp.221-224, i RANDLES, W.G.L. *L'Empire du Monomotapa du XV au XIX siècle*. Mouton. París i La Haia. 1975. pp.47-48.
- 25- Per una discussió sobre la *curva* consulteu INIESTA, op.cit. pp.388-390.
- 26- Una breu explicació de la política de Gatsi Rutsere es pot trobar a MARKS, Shula & GRAY, Richard. "Southern Africa and Madagascar" dins de GRAY, Richard (ed). *The Cambridge History of Africa*. Vol.4. *From c.1600 to c.1790*. Cambridge University Press. Cambridge. 1975. pp.389-390.
- 27- Per aquest període vegeu MUDENGE, op.cit. pp.243-245 i 253-263.
- 28- Sobre el paper del comerç exterior en l'afebliment del poder del Mutapa, vegeu MUDENGE, op.cit. pp. 193-194, i INIESTA, op.cit. pp.368-369.
- 29- Per a les dificultats que trobaven els portuguesos vegeu BEACH, 1995. op.cit. p.30; MUDENGE, op.cit. pp.275-279; i NEWITT, 1995. op.cit. pp.99-102; i per als *prazos*, PÉLISSIER, op.cit. pp.54-58.
- 30- Sobre el regne dels Changamire podeu consultar BEACH, 1980. op.cit. pp.228-253; MUDENGE, op.cit. pp.285-293; MARKS & GRAY, op.cit. pp.393-404; i BEACH, 1995. op.cit. pp.45-49.
- 31- Aquest període està tractat a RENNIE, J.K. "Ideology and State Formation: Political and Communal Ideologies among the South-Eastern Shona, 1500-1890". dins de SALIM, A.I. (ed). *State Formation in Eastern Africa*. Heinemann. Nairobi. 1984. pp.167-175; i BEACH, 1980. op.cit. pp.254-263.

- 32- Sobre el període final del Mwene Mutapa vegeu BEACH, 1980. op.cit. pp.144-151. i MUDENGE, op.cit. pp.297-305.
- 33- Sobre Portugal i els *prazos* podeu consultar MARKS & GRAY, op.cit. pp.397-398; BEACH, 1995. op.cit. pp.31-38; RANGLES, op.cit. pp.61-62 i NEWITT, 1995. op.cit. pp.220-241.
- 34- Sobre l'origen del mot shona podeu veure BOURDILLON, M.F.C. *The Shona Peoples. An Ethnography of the Contemporary Shona, with Special Reference to their Religion*. Mambo Press. Gwelo. 1976. pp.31-34, i BEACH, 1980. op.cit. p.18.
- 35- Les característiques essencials de l'ordenament social shona estan basades en BOURDILLON, 1976. op.cit. pp.37-39 i 75-77. i BEACH, 1995. op.cit. pp.20-22.
- 36- Sobre els poders del cap de família vegeu GRIER, B. "Invisible Hands: The Political Economy of Child Labour in Colonial Zimbabwe, 1890-1930". *Journal of Southern African Studies*. Vol.20. n°1. Març. 1994. p.5.
- 37- Unes bones introduccions a la religió shona són: BOURDILLON, 1976. op.cit. pp.171-184, 200-227, 293-296 i 320-323; RANGER, Terence. *Revolt in Southern Rhodesia, 1896-97. A Study in African Resistance*. Heinemann. Londres. 1967. pp.17-24; GELFAND, Michael. *The Spiritual Belief of the Shonas. A Study Based on Field Work among the East-Central Shona*. Mambo Press. Gwelo. 1977. pp.66-69 i 91-92. i BHEBE, Ngwabi. *Christianity and Traditional Religion in Western Zimbabwe, 1859-1923*. Longman. Londres. 1979. pp.19-20.
- 38- Sobre el culte a Mwari vegeu BEACH, 1995. op.cit. pp.50-51. i BEACH, 1980. op.cit. pp.247-253.
- 39- Per estudis sobre l'economia shona precolonial podeu consultar BEACH, 1977. op.cit. pp.40-46; PALMER, 1977. op.cit. pp.13-15, i BEACH, 1995. op.cit. pp.39-43.
- 40- Sobre les divisions laborals basades en el gènere i l'edat vegeu SCHMIDT, Elizabeth. *Peasants, Traders, and Wives. Shona Women in the History of Zimbabwe, 1870-1939*. Baobab Books. Harare. 1996. (1ª edició, 1992). pp.45-52. i GRIER, op.cit. p.5.
- 41- Sobre l'accés diferenciat als recursos vegeu; BOURDILLON, 1976. op.cit. pp.85-92. i BEACH, 1995. op.cit. pp.21-23.
- 42- Pel paper del bestiar, a part de les fonts de la nota anterior, vegeu GRIER, op.cit. pp.5-6.
- 43- Sobre les crisis agrícoles i les fams vegeu BEACH, 1977. op.cit. pp.43-44. i sobretot ILIFFE, John. *Famine in Zimbabwe. 1890-1960*. Mambo Press. Gweru. 1990. pp.13-18.
- 44- El tema de la manca d'autosuficiència està molt ben tractat a BEACH, 1977. op.cit. pp.47 i 54-55.
- 45- Per les diferents alternatives destinades a millorar la situació econòmica dins de les societats shona vegeu BEACH, 1977. op.cit. pp.56-58; BEACH, 1995. op.cit. pp.62 i 73-75. i DAVIS, B. & DÖPCKE, W. "Survival and Accumulation in Gutu: Class Formation and the Rise of the State in Colonial Zimbabwe, 1900-1939". *Journal of Southern African Studies*. Vol.14. n°1. Octubre. 1987. pp.64-98.
- 46- BEACH, 1977. op.cit. pp.54-55.

Notes al capítol 2

- 1- Una breu descripció del comerç des de Delagoa Bay la podeu trobar a ELDREDGE, E.A. "Sources of Conflict in Southern Africa, c.1800-1830: The "Mfecane" Reconsidered". *Journal of African History*. Vol.33. 1992. pp.1-35, especialment pp.5-8.

- 2- L'augment de població i els problemes ecològics estan tractats a OMER-COOPER, J.D. "The Nguni Outburst" dins de FLINT, John E. (ed). *The Cambridge History of Africa*. Vol.5. *From c.1790 to c.1870*. Cambridge University Press. Cambridge. 1976a. pp.319-352; OMER-COOPER, J.D. *The Zulu Aftermath. A Nineteenth Century Revolution in Bantu Africa*. Longman. Londres. 1966. pp.169-170; i especialment GUY, Jeff "Ecological Factors in the Rise of Shaka and the Zulu Kingdom" dins de MARKS, Shula & ATMORE, Anthony (eds). *Economy and society in pre-industrial South Africa*. Longman. Londres. 1985. (1^a edició, 1980). pp.102-119; i ELDREDGE, op.cit. pp.29-30.
- 3- Sobre els efectes polítics del comerç de Delagoa Bay vegeu ELDREDGE, op.cit. pp.28-29.
- 4- ELDREDGE, op.cit. pp.1-2.
- 5- GUY, 1985. op.cit. pp.111-112.
- 6- Sobre la militarització del sistema de grups d'edat vegeu OMER-COOPER, 1976a op.cit. pp.319-352.
- 7- ELDREDGE, op.cit. pp.31.
- 8- Pels primers conflictes entre els nguni podeu consultar OMER-COOPER, 1976a op.cit. pp.326-330; i OMER-COOPER, 1966. op.cit. pp.28-33.
- 9- Sobre l'organització del regne de Shaka vegeu OMER-COOPER, 1976a op.cit. pp. 330-332, OMER-COOPER, 1966. op.cit. pp.33-36. i GUY, 1985. op.cit. pp.115-117.
- 10- El terme podria ser una derivació del mot xhosa *ukufaca*, que vol dir "estar debilitat per la fam". DAVENPORT, Rodney & SAUNDERS, Christopher. *South Africa. A Modern History*. Macmillan. Londres. 5^a edició. 2000. p.13. La Mfecane i les seves causes s'han convertit en un camp de forta polèmica historiogràfica. La versió més controvertida, i oposada a la interpretació que hem presentat, és la de Julian Cobbing a "The Mfecane as Alibi: Thoughts on Dithakong and Mbolompo". *Journal of African History*. Vol.29. 1988. pp.487-519. Cobbing i els seus seguidors –no gaire nombrosos – qüestionen el mateix concepte de la Mfecane i diuen que és un invent de la historiografia liberal sud-africana. Neguen que hi hagués cap conflicte o crisi interna en les societats africanes que provoqués les migracions i enfrontaments. La causa, segons ells, eren les expedicions dels europeus del Cap i Delagoa Bay, o d'aliats seus com els Griqua, per capturar esclaus o treballadors forçats. Els oficials britànics al Cap i els missioners *antiesclavistes* ho impulsaven i tergiversaven la informació per atribuir els conflictes a baralles interafricanes. Per una crítica prou clara de la posició de Cobbing, podeu veure OMER-COOPER, J.D. "Has the Mfecane a Future? A Response to the Cobbing Critique". *Journal of Southern African Studies*. Vol.21. n^o2. Juny. 1993. pp. 273-294; i KEEGAN, op.cit. especialment les notes a peu de pàgina n^o110 p.319 i n^o27 p.337. Eldredge, al seu article ja citat, recolza Cobbing en la seva crítica a l'excessiva importància atorgada a Shaka i els zulu a l'hora d'explicar la Mfecane, i en els dubtes sobre la crisi ecològica a Zululand a primers del segle XIX, però desmunta les seves tesis conspiratives i l'opció per un origen completament aliè dels conflictes interafricans.
- 11- Sobre els atacs nguni a Zimbabwe, vegeu BEACH, 1995. op.cit. pp.53-54; BEACH, 1980. op.cit. pp.264-267; BHEBE, 1979. op.cit. pp.3-4. i OMER-COOPER, 1966. op.cit. pp.57-68.
- 12- MUDENGE, op.cit. pp.355-361.

- 13- Sobre els primers moviments dels ndebele vegeu OMER-COOPER, 1966 op.cit. pp.129-131.
- 14- La millor obra sobre els ndebele durant la seva estada al Transvaal és RASMUSSEN, R.K. *Migrant Kingdom: Mzilikazi's Ndebele in South Africa*. Rex Collings Ltd. Londres. 1978. i ens hem basat en ella per a l'explicació d'aquest període.
- 15- Sobre l'origen del nom vegeu KEPPEL-JONES, A.M. *Rhodes and Rhodesia. The White Conquest of Zimbabwe, 1884-1902*. McGill-Queen's University Press. Kingston i Montreal. 1983. pp.2-3.
- 16- RASMUSSEN, op.cit. pp.68-70.
- 17- Per l'atac de Dingane i la nova migració ndebele vegeu RASMUSSEN, op.cit. pp.85-104.
- 18- Els Griqua i els Korana eren grups de poblacions khoi o barrejades de khoi i bóers, que havien emigrat del Cap per fugir del govern colonial, i es dedicaven a l'agricultura, la ramaderia i, molt sovint, les ràzzies per aconseguir esclaus o servents. Residien prop de les fronteres de la colònia.
- 19- Sobre l'entrada dels ndebele a Zimbabwe vegeu RASMUSSEN, op.cit. pp.136-138 i 151-160; OMER-COOPER, 1976a op.cit. pp.345-347, i OMER-COOPER, 1966. op.cit. pp.146-148.
- 20- Per la conquesta ndebele de l'altiplà vegeu BEACH, David. *War and Politics in Zimbabwe, 1840-1900*. Mambo Press. Gweru. 1994. (1^a edició, 1986). pp.21-26. i BEACH, 1980. op.cit. pp.267-270.
- 21- Les relacions entre shona i ndebele estan explicades a BEACH, 1994. op.cit. pp.29-32 i OMER-COOPER, 1966. op.cit. pp.149-150.
- 22- BHEBE, 1979. op.cit. pp.11-12 i 21-22.
- 23- Sobre els conflictes armats entre shona i ndebele al segle XIX vegeu BEACH, 1994. op.cit. pp.26-29 i 33-34, i BEACH, David. "Ndebele Raiders and Shona Power". *Journal of African History*. Vol.15. n^o4. 1974. pp.633-651.
- 24- Breus descripcions de l'estructura política ndebele es poden trobar a OMER-COOPER, 1976a op.cit. pp.345-347; BEACH, 1995. op.cit. pp.54-56 i OMER-COOPER, 1966. op.cit. pp.134-136.
- 25- El millor estudi sobre els *amabutho* és COBBING, Julian. "The Evolution of Ndebele Amabutho". *Journal of African History*. Vol.15. n^o4. 1974. pp.607-631.
- 26- Un excel·lent estudi sobre la interrelació entre les religions shona i ndebele és BHEBE, 1979. op.cit., especialment les pàgines 12-22.
- 27- Aquest apartat està basat sobretot en PALMER, 1977a. op.cit. p.18.
- 28- Per la successió de Mzilikazi i alguns trets de la personalitat de Lobengula podeu veure KEPPEL-JONES, op.cit. pp.8-9 i BHEBE, 1979. op.cit. pp.48-50.
- 29- Per la política portuguesa en referència als *prazos* vegeu NEWITT, 1995. op.cit. pp.298-301.
- 30- Per a aquest període de la història de Sud-àfrica podeu consultar OMER-COOPER, J.D. "Colonial South Africa and its Frontiers" dins de FLINT, John E. (ed). *The Cambridge History of Africa*. Vol.5. *From c.1790 to c.1870*. Cambridge University Press. Cambridge. 1976b. pp.365-369; OMER-COOPER, J.D. *History of Southern Africa*. James Currey Publishers. Londres. 2^a edició. 1994. Capítol 3 i pp.71-74; i DAVENPORT & SAUNDERS, op.cit. pp.40-54.
- 31- Sobre les relacions diplomàtiques del Transvaal amb Mzilikazi vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp. 9-11.

- 32- Per les relacions entre els ndebele i els primers missioners podeu consultar BHEBE, 1979. op.cit. pp.28-35; KEPPEL-JONES, op.cit. pp.12-15. i BROWN, Richard. "The External Relations of the Ndebele Kingdom in the Pre-partition Era" dins de THOMPSON, L. (ed). *African Societies in Southern Africa*. Heinemann. Londres. 1969. pp.259-281.
- 33- BHEBE, 1979. op.cit. pp.50-51. i ZVOGBO, C.J.M. *A History of Christian Missions in Zimbabwe, 1890-1939*. Mambo Press. Gweru. 1996. p.1.
- 34- BEACH, 1995. op.cit. pp.60-62.
- 35- Sobre els primers intents d'explotar els jaciments minerals vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp.15-17.

Notes al capítol 3

- 1- Per als primers anys dels *trekkers* a l'interior i al Natal vegeu OMER-COOPER, 1994. op.cit. pp.82-85 i 86-91; i DAVENPORT & SAUNDERS, op.cit. pp.195-199.
- 2- Sobre les repercussions dels descobriments minerals a Kimberley podeu consultar OMER-COOPER, 1994. op.cit. pp.101-105.
- 3- Sobre la política conservadora i la proposta de Confederació vegeu FLINT, John. *Cecil Rhodes*. Hutchinson. Londres. 1976. pp.38-39; OMER-COOPER, 1994. op.cit. pp.105-116 i 119-120; i DAVENPORT & SAUNDERS, op.cit. pp.203-209. A l'hora d'analitzar les intencions de Carnarvon, cada autor posa l'èmfasi en causes diferents.
- 4- Per l'annexió alemanya de l'Àfrica del Sud-Oest i les repercussions al Cap vegeu per exemple PAKENHAM, Thomas. *The Scramble for Africa, 1876-1912*. Jonathan Ball Publishers. Johannesburg. 1992. pp.206-217.
- 5- Per les repercussions polítiques del descobriment d'or al Rand vegeu ROBINSON, Ronald & GALLAGHER, John. *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*. MacMillan. Londres. 1961. pp.211-222 i OMER-COOPER, 1994. op.cit. pp.126-127.
- 6- Sobre les ambicions portugueses i la tensió creixent amb el Regne Unit vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp.192-196; i els clàssics sobre el tema: WARHURST, Philip. *Anglo-Portuguese Relations in South Central Africa, 1890-1900*. Longmans Green. Londres. 1962 i AXELSON, Eric. *Portugal and the Scramble for Africa, 1875-1891*. Witwatersrand University Press. Johannesburg. 1967.
- 7- L'Alt Comissari a l'Àfrica del Sud era l'autoritat britànica de més rang a la regió, i s'encarregava de governar el Cap, de supervisar l'administració de les altres colònies i protectorats, i de les relacions amb els regnes africans veïns.
- 8- La millor i més exhaustiva biografia de Rhodes és ROTBERG, R.I. *The Founder: Cecil Rhodes and the Pursuit of Power*. Oxford University Press. Nova York. 1988. També és valuosa la de Flint, citada a la nota 3. El clàssic de LOCKHART, J.G. & WOODHOUSE, C.M. *Rhodes*. Hodder and Stoughton. Londres. 1963. ha quedat una mica desferrat, però encara conté informació interessant.
- 9- Sobre els primers anys de Rhodes a Sud-àfrica, vegeu ROTBERG, 1988. op.cit. pp.33-72 i 110-117.
- 10- ROTBERG, 1988. op.cit. pp.85-102 i FLINT, 1976. op.cit. pp. 26-33.
- 11- Discurs de Rhodes al Good Hope Hall, Ciutat del Cap, 6 de gener del 1894. Citat per VINDEK (Pseudònim de F.Verschyte). *Cecil Rhodes: His Political Life and Speeches. 1881-1890*. Chapman and Hall. Londres. 1900. p.340.

- 12- Per a les opinions de Rhodes sobre l'expansió del Cap i els seus primers passos al Rand, vegeu ROTBERG, 1988. op.cit. pp.149-158 i 192-214.
- 13- BROWN, Richard. "Aspects of the Scramble for Matabeleland" dins de STOKES, Eric & BROWN, Richard (eds). *The Zambesian Past. Studies in Central African History*. Manchester University Press. Manchester. 1966. pp.63-93.
- 14- Sobre els canvis en l'opinió missionera podeu consultar BHEBE, 1979. op.cit. pp.82-83.
- 15- ZVOGBO, op.cit. p.1.
- 16- Una interessant discussió dels estereotips europeus sobre els ndebele es pot trobar a BEACH, 1994. op.cit. pp.16-17.
- 17- Per la situació de Lobengula i els seus objectius vegeu BROWN, 1966. op.cit. pp.68-71 i BROWN, 1969. op.cit. pp.273-275.
- 18- Sobre el pacte entre Lobengula i el Transvaal vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp.34-36.
- 19- Les "zones d'influència" eren un element característic de la diplomàcia europea del segle XIX, i de difícil precisió jurídica. Una zona sota influència acostumava a implicar la cessió de les relacions exteriors d'una autoritat indígena a una potència europea – o la limitació de la seva llibertat d'acció en aquest camp -, i normalment facilitava que els altres estats reconeguessin algun tipus de dret present o futur de la potència signatària sobre els territoris afectats, sense que calgués una ocupació efectiva immediata. Per un estudi exhaustiu des del punt de vista del dret internacional, vegeu PALLEY, Claire. *The Constitutional History and Law of Southern Rhodesia. 1888-1965. With Special Reference to Imperial Control*. Clarendon Press. Oxford. 1966. pp.3-11.
- 20- Per al Tractat Moffat podeu consultar GALBRAITH, J.S. *Crown and Charter: The Early Years of the BSAC*. University of California Press. Berkeley. 1974. pp.43-46 i KEPPEL-JONES, op.cit. p.44.
- 21- Sobre les maniobres de la Bechuanaland Exploring Co. consulteu BLAKE, Robert. *A History of Rhodesia*. Eyre Methuen. Londres. 1977. p.44. i GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.48-57.
- 22- Gifford era un veterà de la guerra contra els ashanti a la Costa d'Or i de la campanya contra els zulu, i havia format part de l'administració de Gibraltar i d'Austràlia Occidental; Cawston era un agent de borsa de Londres. Tenien negocis en comú amb el baró Henry de Rothschild. ROTBERG, 1988. op.cit. pp.252-253.
- 23- GALBRAITH, J.S. "Cecil Rhodes and his "Cosmic Dreams": A Reassessment". *Journal of Imperial and Commonwealth History*. Vol.1. nº2. 1973. pp.173-189, especialment pp.175-176.
- 24- ROTBERG, 1988. op.cit. pp.254-256.
- 25- Sobre el paper de Robinson i els altres oficials britànics vegeu BROWN, 1966. op.cit. pp.76-79 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.66-71.
- 26- Sobre la negociació de la Concessió Rudd vegeu BLAKE, op.cit. pp. 45-48 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.66-70 i 75-78.
- 27- Una còpia del text complet de la Concessió es pot trobar a MUNGAZI, D.A. *Colonial Policy and Conflict in Zimbabwe. A Study of Cultures in Collision, 1890-1979*. Crane Russak. Nova York. 1992. Apèndix 1. pp.143-144.
- 28- Per la negociació de la Carta i els acords entre Rhodes i Cawston i Gifford, consulteu GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.63-64, 76-86 i el Capítol 4.
- 29- Sobre Loch vegeu BLAKE, op.cit. p.50.

- 30- Per un breu repàs històric de l'ús de companyies concessionàries i la seva recuperació a finals del segle XIX podeu consultar FLINT, John. "Chartered Companies and the Transition from Informal Sway to Colonial Rule in Africa" dins de FÖRSTER, S; MOMMSEN, W.J. & ROBINSON, R. (eds). *Bismarck, Europe and Africa. The Berlin Africa Conference, 1884-1885 and the Onset of Partition*. German Historical Institute-Oxford University Press. Londres. 1988. pp.69-83, especialment pp. 69-74; i PALLEY, op.cit. pp.20-21.
- 31- Normalment el govern es reservava la política exterior i el dret de supervisar el govern de les poblacions autòctones; podia exigir la presentació de balanços econòmics, i finalitzar la concessió unilateralment. A més, ja no es concedien monopolis comercials als concessionaris. PALLEY, op.cit. pp.23-24.
- 32- Sobre la divisió d'opinions oficials i privades a Anglaterra vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp.107-108 i FIELDHOUSE, D.K. *Economía e Imperio. La expansión de Europa (1830-1914)*. Siglo XXI. Madrid. 1990. (1ª edició anglesa, 1973). pp.399-400.
- 33- Pel contingut de la Carta podeu consultar GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.121-122 i PALLEY, op.cit. pp.33-37.
- 34- El Duc d'Abercorn era un terratinent amb propietats a Irlanda i Escòcia, diputat conservador i amic de Salisbury; el duc de Fife era liberal, gendre del Príncep de Gal·les i directiu d'un banc de Londres; Grey era fill d'un antic Secretari de Colònies i amic de Rhodes. GALBRAITH, 1974. op.cit. pp. 113-116.
- 35- Sobre l'expedició per ocupar Mashonaland vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp.156-172 i BLAKE, op.cit. pp.67-69 i 74-75.
- 36- Per l'enfrontament entre la Companyia i els portuguesos podeu consultar KEPPEL-JONES, op.cit. pp.196-220; WARHURST, 1962. op.cit. i AXELSON, op.cit.
- 37- Sobre l'extensió de la Carta al nord del Zambesi vegeu GANN, L.H. *The Birth of a Plural Society. The Development of Northern Rhodesia under the British South Africa Company, 1894-1914*. Manchester University Press. Manchester. Edició revisada, 1968. pp.57-59. Pel nomenament de Rhodes com a primer ministre vegeu OMER-COOPER, 1994. op.cit. pp.134-135.

Notes al capítol 4

- 1- Sobre els primers moments de la colonització podeu veure GANN, L.H. *A History of Southern Rhodesia. Early Days to 1934*. Humanities Press. Nova York. 1969. pp.95-96.
- 2- CLEMENTS, F. & HARBEN, E. *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*. Methuen & Co. Londres. 1962. p.26.
- 3- Per una discussió sobre els aspectes legals de l'ocupació vegeu PALLEY, op.cit. pp. 87-108 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.313-322.
- 4- Sobre la complexa qüestió dels drets sobre la terra vegeu, entre d'altres, GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.271-276.
- 5- Un excel·lent estudi de la personalitat de Jameson com a administrador és PALMER, 1972. op.cit.
- 6- L'especulació de les primeres companyies mineres està descrita a GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.256-261.
- 7- La qüestió de la "frontera" està tractada a BLAKE, op.cit. p.103.
- 8- La història més detallada de la guerra segueix essent el clàssic GLASS, S. *The Matabele War*. Longman. Londres. 1968. tot i que algunes de les seves conclusions són

- discutibles. Hi ha una interessant discussió de les intencions de la BSAC sobre Matabeleland a GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.287-301.
- 9- Sobre l'incident del cable i les idees de Jameson vegeu BLAKE, op.cit. pp.105 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.235-240.
 - 10- Per les reaccions de Rhodes i Londres podeu veure KEPPEL-JONES, op.cit. pp.245-249.
 - 11- Les maniobres de Jameson estan explicades a KEPPEL-JONES, op.cit. pp.252-258 i BLAKE, op.cit. pp.106-107.
 - 12- Sobre els canvis constitucionals del 1894 vegeu PALLEY, op.cit. pp.110-121.
 - 13- KEPPEL-JONES, op.cit. pp.399-400.
 - 14- Sobre el creixement econòmic i l'arribada de colons vegeu PHIMISTER, I. *An Economic and Social History of Zimbabwe, 1890-1948*. Longmans. Nova York. 1988. pp.10-11 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.352-354.
 - 15- KAARSHOLM, Preben “*Si ye pambili – Which Way Forward? Urban Development, Culture and Politics in Bulawayo*”. dins RAFTOPOULOS, Brian & YOSHIKUNI, Tsuneo (eds.) *Sites of Struggle. Essays in Zimbabwe's Urban History*. Weaver Press. Harare. 1999. pp.227-256, especialment pp.230-231.
 - 16- STIGGER, P. “Volunteers and the Profit Motive in the Anglo-Ndebele War, 1893”. *Rhodesian History*. 2. 1971. pp.11-12.
 - 17- Per un resum de l'administració de la Companyia els anys 1893-95 podeu consultar KEPPEL-JONES, op.cit. pp.399-402 i RANGER, 1967. op.cit. pp.57-61, 69-77 i 98-120.
 - 18- Per la confiscació de bestiar i l'establiment de les primeres reserves vegeu el capítol següent.
 - 19- Sobre el caràcter de Jameson vegeu PALMER, 1972. op.cit. pp.300-303; per les actituds de Rhodes sobre l'administració de Rhodèsia consulteu ROTBERG, 1988. op.cit. pp.551-554.
 - 20- RANGER, 1967. op.cit. pp.132-134.
 - 21- L'atac de Jameson al Transvaal és un dels fets més estudiats i polèmics de la història de Sud-àfrica, i aquí no hi podem entrar en detall. La postura de Rhodes es basa en ROTBERG, 1988. op.cit. especialment pp.516-518, 530-531 i 541-548. Sobre la crisi en general podeu veure OMER-COOPER, 1994. op.cit. pp.137-139 i DAVENPORT & SAUNDERS, op.cit. pp.217-219.
 - 22- ROTBERG, 1988. op.cit. pp.554-555.
 - 23- Els millors estudis sobre les causes de les revoltes són COBBING, Julian. “The Absent Priesthood: Another Look at the Rhodesian Risings of 1896-1897”. *Journal of African History*. Vol.18. n°1. 1977. pp.61-84 i BEACH, 1994. op.cit. i és en ells que ens hem basat. Per les campanyes militars, vegeu RANGER, 1967. op.cit. pp. 166-182, 191-193, 227-237 i 270-310. La tesi clàssica de Ranger basada en un aixecament coordinat sota l'impuls i l'organització de les autoritats religioses, com ara els sacerdots de Mwari i els mitjans dels ancestres, ha quedat superada per les recerques posteriors.
 - 24- MASON, Philip. *The Birth of a Dilemma: The Conquest and Settlement of Rhodesia*. Oxford University Press. Londres. 1958. p.197.
 - 25- Per una descripció més detallada de les *indabas* vegeu RANGER, Terence. *Voices from the Rocks. Nature, Culture and History in the Matopos Hills of Zimbabwe*. James Currey Publishers. Oxford. 1999. pp.72-75.
 - 26- Per les crítiques liberals vegeu GANN, 1969. op.cit. pp.140-141.

- 27- Sobre l'estat d'opinió entre els colons podeu consultar BLAKE, op.cit. pp.147 i RANGER, 1967. op.cit. pp.330.
- 28- Per una breu discussió de les idees de Milner vegeu BLAKE, op.cit. p.149 i PAKENHAM, Thomas. *The Boer War*. Abacus. Londres. 1994. (1ª edició, 1979). pp.13-14 i 19-20.
- 29- BLAKE, op.cit. p.147.
- 30- OMER-COOPER, 1994. op.cit. p.139.
- 31- Sobre la qüestió de la representació política dels colons vegeu ROTBERG, 1988. op.cit. pp.574-575 i RANGER, 1967. op.cit. pp. 330-335.
- 32- Per una descripció detallada de la llei del 1898 vegeu PALLEY, op.cit. pp.133-136 i 145-152, i GANN, 1969. op.cit. pp.142-145.
- 33- Una breu discussió sobre les eleccions del 1899 es troba a KEPPEL-JONES, op.cit. pp.560-564 i a PHIMISTER, 1988. op.cit. pp.32-34.
- 34- Una excel·lent anàlisi de la nova visió dels africans per part dels europeus un cop sufocada la revolta es pot trobar a RANGER, 1967. op.cit. pp.322-328.
- 35- Una breu biografia de Milton abans d'arribar a Rhodèsia es pot consultar a CRANFIELD, P.F. *Science and Empire. East Coast Fever in Rhodesia and the Transvaal*. Cambridge University Press. Cambridge. 1991. pp.15-16.
- 36- Per les idees de Milton sobre les relacions entre l'administració i els africans vegeu GANN, 1969. op.cit. pp.145-147.
- 37- Sobre l'estructura administrativa i competències del DAN vegeu PALLEY, op.cit. pp.138-142.
- 38- GANN, 1969. op.cit. pp.147-148.
- 39- Per una discussió molt interessant de la política lingüística del DAN podeu consultar JEATER, D. "Speaking Like a Native: Vernacular Languages and the State in Southern Rhodesia, 1890-1935". *Journal of African History*. Vol.42. 2001. pp.449-468.
- 40- Un bon estudi de l'administració del Natal és GUY, Jeff. "The destruction and reconstruction of Zulu society" dins de MARKS, Shula & RATHBONE, Richard (eds). *Industrialization and Social Change in South Africa. African Class Formation, Culture and Consciousness, 1870-1930*. Longman. Londres. 1982. pp.167-194, sobretot pàgines 173 i 188-190.
- 41- Sobre la política del DAN vegeu GANN, 1969. op.cit. pp.147-150 i MASON, op.cit. pp.276-278 i 315-322.

Notes al capítol 5

- 1- Sobre els primers colons i l'agricultura vegeu RUBERT, SC. "You have taken my sweat: Agricultural Wage Labour in Colonial Zimbabwe, 1904 to 1945". Ph.D. Thesis. University of California. Los Angeles. 1990. pp.13-14; i ROONEY, M.G.B. "European Agriculture in the History of Rhodesia, 1890-1907" M.A.Thesis. University of South Africa. 1968. p.15.
- 2- Les promeses es van fer calculades en "morgen", una unitat de mesura del Cap. Els colons del 1890 rebien 1.500 morgen, que eren 3.175 acres, i els voluntaris del 1893, 3.000 morgen o 6.350 acres. Cada acre són 0,8565 hectàrees. Al llarg del treball hem utilitzat els acres com a unitat de mesura bàsica, ja que era la més freqüent en aquella època i la que apareix majoritàriament als documents oficials.

- 3- Per les condicions d'accés a la propietat de la terra podeu consultar GANN, 1969. op.cit. pp.161-163; KEPPEL-JONES, op.cit. pp.366-370; ROONEY, op.cit. pp.28 i 37 i l'*Official Yearbook of the Colony of Southern Rhodesia*. nº1. 1924. pp.233-234.
- 4- Sobre les grans concessions de terra vegeu BLAKE, op.cit. pp.115-116 i GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.278-279.
- 5- HODDER-WILLIAMS, R. *White Farmers in Rhodesia, 1890-1965. A History of the Marandellas District*. Macmillan. Londres. 1983. p.14.
- 6- ROONEY, op.cit. pp.34-35. L'Afrikaner Bond era el principal partit polític dels afrikaners al Cap en aquells moments.
- 7- Per les compra-ventes especulatives vegeu GANN, 1969. op.cit. pp.161-163; KEPPEL-JONES, op.cit. pp.366-370 i ROONEY, op.cit. p.31.
- 8- KEPPEL-JONES, op.cit. p.370.
- 9- PALMER, Robin. "The Agricultural History of Rhodesia" dins de PALMER & PARSONS, op.cit. pp.227-229, GANN, 1969. op.cit. pp.161-163 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.370-371.
- 10- Els *treks* estan explicats a ROONEY, op.cit. pp.106-110; WEINMANN, H. *Agriculture Research and Development in Southern Rhodesia, Under the Rule of the British South Africa Company, 1890-1923*. Department of Agriculture. Occasional Paper. nº4. University of Rhodesia. 1972. pp.141-143 i KEPPEL-JONES, op.cit. pp.371-372.
- 11- Per les concessions a les missions vegeu ZVOGBO, op.cit. pp.4-5. El cas dels jesuïtes està comentat a SCHMIDT, op.cit. p.123.
- 12- WEINMANN, op.cit. p.11.
- 13- CLEMENTS & HARBEN, op.cit. pp.48-49.
- 14- WEINMANN, op.cit. p.12.
- 15- CLEMENTS & HARBEN, op.cit. p.49.
- 16- Per la resposta dels africans a les noves oportunitats de venda vegeu PALMER, 1977b op.cit., pp.228-230.
- 17- PHIMISTER, Ian. "Peasant Production and Underdevelopment in Southern Rhodesia, 1890-1914, with Particular Reference to the Victoria District" dins de PALMER & PARSONS, op.cit. pp.260-262.
- 18- KOSMIN, Barry. "The Inyoka Tobacco Industry of the Shangwe People: The Displacement of a Pre-Colonial Economy in Southern Rhodesia, 1898-1938" dins de PALMER & PARSONS, op.cit. pp.268-288, la cita es troba a la pàgina 269.
- 19- PALMER, 1977a op.cit. pp.34-35.
- 20- ZVOGBO, op.cit. p.11.
- 21- Sobre les primeres ocupacions de terra a Matabeleland, vegeu PALMER, 1977a op.cit. p.38 i THORNTON, Stephen. "The Struggle for Profit and Participation by an Emerging Petty-bourgeoisie in Bulawayo, 1893-1933" dins RAFTOPOULOS & YOSHIKUNI, op.cit. pp.19-52, especialment pp.25-26.
- 22- El millor estudi sobre la formació de la Comissió i la tria dels comissionats és STIGGER, P. "The Land Commission of 1894 and its Membership". *Rhodesian History*. 8. 1977. pp.99-110.
- 23- Sobre les decisions de la Comissió vegeu PALMER, 1977a op.cit. pp.30-32.
- 24- Un excel·lent estudi sobre les regions on es van situar les Reserves és ALEXANDER, J.; MCGREGOR, J. & RANGER, T. *Violence and Memory. One Hundred Years in the "Dark Forests" of Matabeleland*. James Currey Publishers. Oxford. 2000. Per a la situació a la regió al segle XIX vegeu pp.19-25 i 26-32.

- 25- Sobre els treballs de la Comissió i l'actitud de Londres podeu consultar ALEXANDER, McGREGOR & RANGER, op.cit. pp. 25-26 i PALMER, 1977a op.cit. 32-35.
- 26- Per a les opinions dels colons i els intercanvis de bestiar vegeu WEINMANN, op.cit. p.104. i STIGGER, 1971. op.cit. pp.15-18.
- 27- Sobre el bestiar en els primers moments de l'ocupació i les decisions de la Comissió podeu veure KEPPEL-JONES, op.cit. pp.373-376 i, sobretot, l'article de STIGGER, P. "The Land Commission of 1894 and Cattle". Zimbabwean History. Vol.11. 1980. pp.20-43.
- 28- WEINMANN, op.cit. pp.104-105.
- 29- KEPPEL-JONES, op.cit. pp.373-376.
- 30- Sobre els *trekkers* vegeu KEPPEL-JONES, op.cit. pp.371-372 i ROONEY, op.cit. pp.107-109.
- 31- ROONEY, op.cit. pp.122-123.
- 32- Sobre les sequeres i les llagostes podeu consultar WEINMANN, op.cit. pp.122-123 i ILIFFE, op.cit. pp.21-22.
- 33- Dades extretes de STIGGER, 1971. op.cit. pp.12-15 i 21.
- 34- ROONEY, op.cit. pp.45-46.
- 35- Per l'origen i les característiques de la pesta bovina, així com les conseqüències que va tenir a Rhodèsia vegeu CRANEFIELD, op.cit. p.11; ROONEY, op.cit. pp.46-47; WEINMANN, op.cit. pp 105-106; PHOOFOLO, P. "Epidemics and Revolutions: The Rinderpest Epidemic in Late Nineteenth-Century Southern Africa". Past and Present. nº138. Febrer. 1993. pp113-114 i 124-127 i VAN ONSELEN, Charles. "Reactions to Rinderpest in Southern Africa, 1896-97". Journal of African History. Vol.13. nº3. 1972. pp.473-488.
- 36- PHOOFOLO, op.cit. pp.113-114.
- 37- Per les primeres queixes contra la política de terres de la Companyia podeu consultar GALBRAITH, 1974. op.cit. pp.279-281 i ROONEY, op.cit. p.40.
- 38- Sobre l'organització del Departament de Topografia vegeu ROONEY, op.cit. pp.151-153 i l'Official Yearbook, 1924. pp.249-252.